Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 30 (15250) ◆ 1994 чылдың февраль 16, среда ◆ Солунга ат салган шагы 21.10. Садар өртээ 50 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙ АДЫРЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ СОЦИАЛ ТАЛАЗЫНЫҢ САҢ-ХӨӨ БАЙДАЛЫН ТААРЫМЧАЛЫГ БОЛДУРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СОҢГААРЛАДЫП БОЛБАС ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агый адырларының ажылын быжыг туруштуг болдурар, бүдүрүлгелер аразында болгаш республика бюджеди-биле санажылгаларны экижидер талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаа 1993 чылда ап келген-даа болза, үлетпүр, тудуг, көдээ ажыл-агый, транспорт бүдүрүлгелериниң, социал адырның албан черлериниң хөй нуруузунун саң-хөө байдалы дыка берге болуп хевээр артпышаан түрүп турар. 1993 чылдың IV кварталында болгаш 1994 чылдың январьда федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилер чогуур үезинде алдынмааны-биле ол бергедээшкин улам ханылап нарыыдаан. Чамдык бүдүрүлгелер хоозураарының кызында келген. 1993 чылдың түннелдерин ёзугаар алырга, республикада карылгалыг бүдүрүлгелер ниити сандан 45 хүү болган. Алдынган чээлилерни эгидериниң айтырыы мүрнүку хевээр нарын болуп турар. Ол чээлилерниң төлээр хүүсаазын үзадыры хөй хүү төлээри-биле холбаштыр саңхөө байдалынга таарымча чок салдарлыг болу берген.

Бо чылдың эгезинде байдалды ёзугаар алырга, улус ажыл-агыйында 14,5 миллиард рубль чедир төлеттинмээн, чээли талазы-биле хүүсаазы эрткен өре түүү — 3,6 миллиард рубль, чээли берген дээш хуузун төлээр хүүсаазын эрттирген түн — 2,7 миллиард рубль четкен.

Электроэнергия ажыглааны, хөмүр-дан, транспорт ачыдуза чедирилгези дээш төлевиниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чедир бербээни үлетпүрүнүң база адырларының ажыллаарын, транспорттун ажыл-чорудулгазын үзүктелиишкинге чедирер чыгап турар. Тудуг-монтаж ажылдарын кылганы дээш тудуг организацияларынга чагыкчыларның бээр өрезинин түүү февральдың эгезинде 1,2 миллиард рубль четкен. Ылаңгыя агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелери саң-хөө талазы-биле дыка берге байдалда түрүп турар. Банк чээлилериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң төлээр өрези 15 миллиард рубль ажыг. Көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрнүң, тудугнун болгаш транспорттун чамдык бүдүрүлгелери шалыңы эрткен чылдың ноябрь-декабрь айларындан бээр төлевээн.

Улус ажыл-агыйынга болгаш социал адырның албан черлеринге бюджет өрези январьдан бээр төлеттинмээн. Ынчаарга чогуур контрольдун чок болуп турарының үржүүнда социал адырның албан черлерин хандырарынга бердинген акша-хөреңгилер чамдык таварылгаларда соора ажыглаттынып келген. Яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, хоорайлар база кожууннар чагыргаларының даргалары боттарының эргезинде бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң саң-хөө байдалын ёзулуг холга албаан, оларны берге байдалдан үштүр талазы-биле боттуг хемчеглерни чогуур үезинде албайн турар.

Тыва Республиканың улус ажыл-агый адырларының, социал таланың организацияларының база албан черлериниң саң-хөө байдалын таарымчалыг болдурар сорулгабиле **доктаадыРым болза:**

1. Экономика яамызы (Салчак), Саң яамызы (Федоров) акшаландырарының онзагай чүрүмүн болгаш акша-хөреңгилерни тодаргай сорулгаларга чарыгдаарын хандырарынче угландыр бюджет хөреңгилерин ажыглаарынга контрольдү неделя дүргүзүнда ажылдап кылыр болгаш республиканың Чазаанга бадыладырыбиле киирип келир.

2. Тыва Республиканың Саң яамызы, Тыва Республиканың Күрүнеиниң үндүрүг инспекциязы, «Каа-Хем» разрезин күрүне бүдүрүлгези, «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгелериниң саң-хөө талазы-биле дыка берге байдалда түрүп турар. Банк чээлилериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң төлээр өрези 15 миллиард рубль ажыг. Көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрнүң, тудугнун болгаш транспорттун чамдык бүдүрүлгелери шалыңы эрткен чылдың ноябрь-декабрь айларындан бээр төлевээн.

Улус ажыл-агыйынга болгаш социал адырның албан черлеринге бюджет өрези январьдан бээр төлеттинмээн. Ынчаарга чогуур контрольдун чок болуп турарының үржүүнда социал адырның албан черлерин хандырарынга бердинген акша-хөреңгилерин чамдык таварылгаларда соора ажыглаттынып келген. Яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, хоорайлар база кожууннар чагыргаларының даргалары боттарының эргезинде бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң саң-хөө байдалын ёзулуг холга албаан, оларны берге байдалдан үштүр талазы-биле боттуг хемчеглерни чогуур үезинде албайн турар.

Тыва Республиканың улус ажыл-агый адырларының, социал таланың организацияларының база албан черлериниң саң-хөө байдалын таарымчалыг болдурар сорулгабиле **доктаадыРым болза:**

1. Экономика яамызы (Салчак), Саң яамызы (Федоров) акшаландырарының онзагай чүрүмүн болгаш акша-хөреңгилерни тодаргай сорулгаларга чарыгдаарын хандырарынче угландыр бюджет хөреңгилерин ажыглаарынга контрольдү неделя дүргүзүнда ажылдап кылыр болгаш республиканың Чазаанга бадыладырыбиле киирип келир.

2. Тыва Республиканың Саң яамызы, Тыва Республиканың Күрүнеиниң үндүрүг инспекциязы, «Каа-Хем» разрезин күрүне бүдүрүлгези, «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгелериниң саң-хөө талазы-биле дыка берге байдалда түрүп турар. Банк чээлилериниң талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң төлээр өрези 15 миллиард рубль ажыг. Көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрнүң, тудугнун болгаш транспорттун чамдык бүдүрүлгелери шалыңы эрткен чылдың ноябрь-декабрь айларындан бээр төлевээн.

Улус ажыл-агыйынга болгаш социал адырның албан черлеринге бюджет өрези январьдан бээр төлеттинмээн. Ынчаарга чогуур контрольдун чок болуп турарының үржүүнда социал адырның албан черлерин хандырарынга бердинген акша-хөреңгилерин чамдык таварылгаларда соора ажыглаттынып келген. Яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, хоорайлар база кожууннар чагыргаларының даргалары боттарының эргезинде бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң саң-хөө байдалын ёзулуг холга албаан, оларны берге байдалдан үштүр талазы-биле боттуг хемчеглерни чогуур үезинде албайн турар.

Бо чылдың эгезинде байдалды ёзугаар алырга, улус ажыл-агыйында 14,5 миллиард рубль чедир төлеттинмээн, чээли талазы-биле хүүсаазы эрткен өре түүү — 3,6 миллиард рубль, чээли берген дээш хуузун төлээр хүүсаазын эрттирген түн — 2,7 миллиард рубль четкен.

Электроэнергия ажыглааны, хөмүр-дан, транспорт ачыдуза чедирилгези дээш төлевиниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чедир бербээни үлетпүрүнүң база адырларының ажыллаарын, транспорттун ажыл-чорудулгазын үзүктелиишкинге чедирер чыгап турар. Тудуг-монтаж ажылдарын кылганы дээш тудуг организацияларынга чагыкчыларның бээр өрезинин түүү февральдың эгезинде 1,2 миллиард рубль четкен. Ылаңгыя агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелери

АДА ЧАГЫЫ ДАЗЫЛДЫГ

Хааржакта чыткан хөрөөжен кижиниң мөчүзүнүң баарында, 10 харлыг бичии кыс уруг ыглап олурган. Ол чеже-даа чаш болза, иези олардан кезээ мөңгеде чарлып чорупкан, ам кажанда-даа ээп келбес деп чүвени угаап, баарын таварты хөрөөниң иштинче кара даштың чылып өскеп орарын билип, ишкиртип-ле орган.

Бир эвес ол үеде эмчилер четчир, орук-чирик, харылзаа эки турган болза, ол бичии кижи карааның чажын ижип, өө тынмас турган ийик. Бичии Зоя бо бүгүнү каяа билир, авазының чок апарганынга шупту кижилерни буруудадып орган.

Зояның авазын сөөлгү оруунче үдепкениниң соонда, ачазы чаштыг караан имиреркеш:

— Эмчи болур сен, уруум, эмчилер чедишлес-тир көрем. Хөй эмчилер турган болза, хөөкүй аван дириг орбас бе... Ыяап-ла эмчи болур сен, оон өске кым-даа эвес, чүгле эмчи, уруум—дээш, Зоязының бажын чыттааш: — Ачазының уруу албан эмчи болур—деп катапааш, ону хойнунга олуртуп алгаш, оожум үнү-биле ооң езинин канчап чок апарганын чугаалап берген. Оортан бээр бичии Зоя «Албан эмчи болур мен. Кижилерни диргизи эмнептер хуулгаазын эмчи болур мен» деп бодунга даңгыраглаан. Бодун ак халаттыг эмчи кылдыр караанга чуругулаар, ойнаар оюну безин чүгле эмчи кижи дугайы. Ооң үгбалары дүнмазының изиг күзелин деткип, чаптап, шынап-ла, ёзулуг эмчи көрүп каан дег, Зоя кел чыдырда-ла: «Эмчи кел чор», «Эмчи, чемненип көрүңер», «Эмчи, чүүү кылып олур силер»—деп болганчок-ла чассыткан турар.

Качыгдалдың, чидиригниң өң чок хүннери аязып четтикпээнде-ле иези чок өскүс уругларны ийи дугаар аар дошкун согуг хөме келген. Ынчан адашкылар Чаа-Хөлге хамааржыр, Ус-Аксы (Хереме) деп суурга чурттан органнар. Уругларның камгалакчызы — ынак адазын «Чоннуң дайзыны деп карарткаш, Минусинск хоорайның кара-бажыңынче книр октапкан.

«Контрнуң» ажы-төлүнче ээ көрнүр эриг баарлыг кижилердаа тывылбастаан. Зоя ынчан Хереме школазынга 4 класска чедир өөренген турган. Эштери бичии уруглар безин «Контрсыскындызы, ынай бар, сээнбиле ойнавас бис» дээш Зоядан оспаксыраар апарганнар. Зояны Чаа-Хөлге чурттан турган угбазы ап алгаш, школага өөредип киирип аар дээрге, «Чоннуң коргунчуг дайзынының уруу» дээш база хүлээп албаан. Ындыг берге үүлеге таварышкаш, Зоя долгандыр турар бүгү чүүлдү, улустуң чугаазын улуг кижилерден дудак чок сайгарып билир, кезээде серемчилелдиг чоруур болу берген. Ооң чаптанчыг чаш арны хөйну көрген улуг кижинин дег бодамчалыг, өң чок. «Ачамны дайзын деп нүүлдеп турар, ачам кандыгдаа дайзын эвес, ачамның чагыын ыяап-ла күүседир мен, эмчи болур мен» деп өжүктүр бодап, угбазын ыдалап турган, Кызыл хоорайның ийи дугаар школазынга өөренир кылдыр чугаалаштырып алган. Зояның кады төрээн угбалары чоннуң каразыындан, куду көрүүшкүнүнден чалдангаш, эртем-билиг-даа чедип албайн, бора-бүдүн амыдырай бергеннер. Кызылга Зоя угбазы болур кижиниң бажыңындан чоруп турган, школаны кончуг эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг доозуп алган. Бопуугур чаактыг, хоюг, бодамчалыг карактарлыг аныяк кыс Зоя «контр уруу» диртип чорза-даа, 1965 чылда, Томск хоорайның медицина институдунуң эмнээр салбырын чедишкинниг доозуп, төрээн Тывазынга дээди эртемниг эмчи апарган чаныр келген. Баштайгы чеди айында өкпези аарып чораан кижилерниң кадыын дадыктырын дыштаныр Балгазын санаторийинге ажылдаан. 1966 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир республиканың өкпе болгаш өске-даа органнар туберкулёзунга удур диспансеринде ажылдап турар.

Бөгүн төрээн Тывазының экономика-даа, политика-даа талазы-биле өскерилгенин, ооң төрүттүнген булуну — Хеременің Красноярск крайже «шымны» бергенин, 1986 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи деп атты тыпсып турганын база «ССРЭ-ниң кадык камгалалыңың тергинин» деп хөрек демдээ-биле шаннаткан республиканың өкпе аарыглар диспансеринің кол эмчизиниң оралакчызы, шаанда «контр сыскындызы» диртип чораан уруг, Зоя Түлүшовна Салчак сактып олурган. Ол ам эң-не херектиг дээн эмчилерниң бирээзи. Ооң караанга он-он чыл бурунгаар ишкиртип олурган уруунуң бажын чыттап «Эмчи болур сен, уруум» деп чагып орган ачазы, дүүнгү дег көстүп келген. Ийи уругнуң иези алдарлыг эмчи Зоя Түлүшовна, ынчангы бичии уруг дег, «Эмчи апардым, ачай, сээң чагыың күүсеттим, сен кандыг-даа дайзын эвес сен, ачай, чон төөгүнү коптарып, шынны тургузып тур, сээң чырыткылыг адыңны катап эгидип, сенээ онааган дөс чок буруудадыышкынны андара октаптар хүн чоокшулаан, ачай....» —деп караның чажы бүлденейнип, сымыранып олурган. Ол бо удаада ишкиртип ыглаваан. Ооң бөгүнгү караның чаштары ынчангы иезин чидиргеш, хомудан, өө тынган бичии Зояның караның чаштарына дөмей эвес-даа болза, баарында чыдыпкан кара даштың бузундулары ам-даа четче эзилбейн, ейүп чоруурун билип орган. Зоя сактыышкынныңдан арай деп чарлып, улуг тынгаш, Новосибирскиниң кадрлар төвү институтта өөренип турар уруунче бижип орган чагаазын уламылай берген.

Зоя Түлүшовнаның өөнүн ээзи Таваалай Чылбакович Салчак кадайының боданып олурарын бүдүү чаптап, аныяк үезинде чүрээнин оду, согуу чораан, ам эргелиг кадайы, чаптанчыг, чараш чаңгыс классчы уруу Зояның шырайын кадайының арнындан дилээн. Ооң мурнунда биеэги дег, өөрүк, ыядыычал кыс эвес, негелделиг ие, эргелиг эш боданып олурган. Ол кадайының чаныңга чоокшулап келгеш:

— Мээң чагым бижип кагдың бе, авазы?—деп сагындырган.

Ада чагыы дазылдыг, ажырып болбас, хүндүлүг. Алазының чагыы-биле эмчи болган бичии Зояның азы Тыва Республиканың алдарлыг эмчизиниң сактыышкыны моон-биле кайын төнер.

Алефтина ОНДАР.

ҮНДҮРҮГНҮ ЭВЭЭЖЕТСЕ

Ол болдунар бе, кандыгыл?

Кызылдың үлетпүр бараннарының садыларынга кире бээрге ында делтеп салган бараннар-ла хөй. Оларның бараанын көрүп, холу-биле тудуп, суйбагылааш чоруйдаа баар кижилер турар. Оозун бодаарга, өртээн аарынган хевирлиг. Мен база оларны өттүнүп, бараанын харап түргулаар мен. Бир-ле катап, дүңмам уругнуң төрүттүнген хүну келген. Кандыг белек садып алырын бодап тур мен. Сагыжымга Кызыл хоорайда Суй-белек болгаш чоннуң ус-тывыш шенелде бүдүрүлге чери башка чык дээн. Ынаар-ла базыптым.

Ол эртен сооксумаары аажок. Хем кыдыы болгаш ындыг ыйнаан. Сырын кижиниң чаактарын шонуп турар. Кылаштап чорааш демги черимге чеде бердим. Садыын билир эвес, даштынга ээрецнейнип, кезек кылаштап тур мен. Ынчап турумда, «Директор» деп каан кабинет эжиинге караам иллите берди. Ажыдып көөрүмге кижи чок болду. Иштинче кире бергеш олур мен. Он ажыг минута хире олурарымга кым-даа келбеди. Ооң соонда эжиқ ажыттынза-ла директору бо кирип келди.

Менди солушканывыс соонда ажыл-ижиниң дугайында дарга хөөреди:

— Үе-даа берге-дир. Бо бүдүрүлтеде ажылдаа-ла үр болбадым. Ынчалза-даа элээн ханылай бердим. Ажылдың үг-шиин тыва бердивис. Чоокта чаа бир цех ажыдып алдывыс. Ында аныяк оолларны ажылга хүлээп алгаш, оларны өөредип тур бис. Даараныр болгаш аргыыр цехтеривис база бар. Бо шагла күрүне планы деп чүве бар өзес, ынчалза-даа боттарывыстың планывыс бар. Ынчангаш кижи бүрүзү ол дээш аажок кызып ажылдаар боор чүве-дир.

Эрткен чылын бо бүдүрүлге бир миллион ийи чүс муң рубль орулгалыг болган. Уктар артылдазын 2 миллион 117 муңга, кештен кылыр чүүлдерни 5, даштан суйбелек кылыгларын 20 миллион рубльге боттандыргаш, чонга саткан бис. Бистің бо бараннарывыстың өртээ чиик. Ынчангаш улустуң алыры кончуг. Чагыглар база киирер-дир.

— Кожууннарда тускай садыгларыңар бар бе, азы боттарыңар барып садып турар силер бе? — деп айтырдым.

— Кунгуртугда, Эрзинде, Өвүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Таңды кожууннарда бар. Ол черлерге райпо дамчыштыр садып тур бис. Бии-Хемде бир малчын кижи бар. Ол маңаа келгеш, бараннарны ап алгаш, боду садып турар.

Баазага чүве бербестедивис. Бистер кылган чүвелеривисти чиик өртекке берип турар бис. Чижээлээргe, бир орунуң өртээ 65-70 муң рубльге берип турар болзувусса, базага аппарын бээривиске 140 ажыг муң рубльге садар-дыр. Ынчаар өртээн улгаттырып каарга, ол бараан үр үеде чыдып туруп бээр. Ынчангаш кирер орулга саадай бээриниң чылдагааннары ол. Ону бөлгеш боттарывыс кожууннар үүүп, малчыннар кезип садыгларын тур бис.

Кызыл хоорайда улузувус бар. Олар боттары келгеш, моон барааннан алырлар. Совхозтар биле база кереэлит бис. Чагаан чүвелерин кылып берип тур бис. Сөөлгү үеде өг кылбастадывыс. Өртээ үлгаткан. Улус база албастаан. Аптаралар, үлгүүрге, шкафтар, стол, сандайлар чазап турар.

—Ырак черлерже чүүңбиле чоруп тур силер, техникаңар хөй бе?

— Хөй-даа чүве чок. Бир автосадыг, бир шиньон машиналыг, автобус, бир КамАЗтыг бис. Чүүгүвүс машиназын ачылгага база берип тур бис. Ооң хөлезини база орулга берип турар. Хоорай иштинге садыглаарда автобузувус-биле чоруп тур бис. Чазаныр цегивис куду, хавак кырында. Ынаар ажылчыннарны база сөөртүп турар.

— Чеже ажылчыннарлыг силер?

— Шупту 200 ажыг кижи. Оларның аразында кырганнар-даа бар, пенсионерлер база хөй. Аныяктарывыс база бар. 35 кыс книживис бичии уруглары-биле олуруп турар. Олар бажыңнарында холбиле аргыттынып турарлар.

Аргыттынар цех. Кижи бүрүзү боттарының олуттарында ажылдаан орлар. Бир кижи холу-биле калбак чүве тудуп алган машинаны дүрбээн тур. Чүүү канчап турарын сонуургаарымга, аргып турары ол-дур дээр болду. Ам-на сонуургай бердим. Япон «Сильва» дээр машина болду.

Мээң айтырыгларымга Чайкина Натпит-оол суглук чокка харыылап олурду. Үш чыл иштинде аргыыр цехте ажылдап турар. Хол-биле база аргып билир. Кылып турар ажылының өртек-үнези чиик. Улус хөй-биле садып алыр. Аргаан чүвелерин көөрге, фабрикада ышкаш дөмей. Шынары кончуг эки.

Чанында аныяк уруг джемпер тудуп алган олур. Моюндурууун бир холунда туткаш, машинканың илбектээштеринге ызыртып, өскелерин бодунче шеле соп олур. Көрүп турарымга баштай ийи үжүн кожуп алды. Ооң соонда улаштыр сыптап эгеледи. Шупту-зун сыптаан соонда, инелерин дедир идип алды. Дүй бастырып эгелээн. Минута безин четпээнде үштүп эккелзе-ле джемперниң моюндуруу тутчу берген. Хол-биле тудуштурган болза он хире минута эрте бээр боор он.

Аныяк кижиниң адын Аяна Майынды дээр болду. Боду Өвүрнүң Дус-Даг чурттуг. Маңаа өөренгеш, улаштыр ажылдай берген.

Цехтиң ажылы-биле цех начальниги Альбина Викторовна Лебедева таныштырды. Чээрби сес япон машина, чээрби ийи «Нева-5» деп аргыыр машина бар. Кижи бүрүзү хүүда планныг. Бир хүнде 10 ажыг джемперни, он ажыг уруглар хептерин аргып болур. Ол хирени бүдүрген кижилер бир айда чүс мүң хире акшаны ажылдап алыр. Цехте боттарынга алган онаалдаларын ажыр күүседип турар, ажылынга макталдыг кижилер хөй. Оларга Нина Шатанова, Надежда Лебедчик, Чайкина Натпит-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Цехте аргаан хептерниң чуруктары аңгы-аңгы. Ону технолог Даша Данчай-оол чуруктарын таарыштыр кылып берип турар. Журналларда чуруктарны болгаш боттарының кылып алган чуруктарын дүжүүп аргып турарлар. Цех начальниктери механиктин ажылын боттарынга ап, үрелген машиналарны септеп алыр.

Даараныр цех бир аңгы бажында. Ынаар кире бээримге, хөй кижи чок болду. Даараныкчыларны ийи ай иштинде шөлээледип чорудупкан. Сөөлгү айларда шалың албайн турар. Ниитизи-биле акша чотундан дыштанып турарлары ол.

Цехте он ийи кижи ажылдап турар. Даараныр беш япон машина бар. Артканнары Россия бүдүрүлгелериниң кылган машиналары. Бичии оолдар куртканларын болгаш платьелерни даарап турар болду. Өртээ мырынай чиик. Он ийи мундан 30 муң чедир. Ол-ла хевирлиг кылдыр даарап каан бараннарны өске садыгларда 80 мундан өөр садып турар чорду.

Хөрөөжен костюмнерниң чуруктары янзы-бүрү. Садып алыкчылар чүгле чараштап тургаш алыр. Ол чуруктарны быжыкчы Евгения Момбужай таарыштыр бышкаш, даараныкчыларга чугаалап бээр. Канчаар шокарлаарын «Мода», «Крестьянка» журналдардан болгаш өске-даа парлалгада үнген чуруктарны ажыглап турар.

Даараан хептерни чиик өртекке садып турарын цех начальниги Тамара Игнатьевна Первушкина мынчаар чугаалаар:

— Бистің материалдарывыстың өртээ чиик болгаш чиик өртекке садып турар бис. Мында чыдып турар материалдарны үш чыл бүрүнгаар садып алдывыс. Торгуларны өске пөстерге-даа орнап ап турар бис. Чон чагыгларны база киирип кээр. Ам күрлавырда чиик өртектиг пөстеривис төнүп турар. Удавас пөстер болгаш хендирлер тыптынар апаар.

Бо шенелде бүдүрүлге черинде ажылга шаптараазының үүлдер база бар. Бергеден турар чүвези — акша чогу. 32,1 болгаш 32,2 артикулдуг хендирлер чок. Япон машиналарга нарын хендирлер хереглеттинер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Цех начальниктериниң болгаш директорнуң чугаалап турары-биле алырга, сөөлгү үеде үндүрүглер көвүдээн. Тываның иштинде боттары бүдүрүп, кылып турар чүве болганда, үндүрүгнү эвээжетсе кандыг чүве ирги деп, Чазак черинден дилээ ындыг болганнар. Оларның дилээн өөренип көөрү күзенчиг.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНГЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги сессиязының февраль 10-да ээлчеглиг хуралынга бо чылдың бирги кварталында республика бюджеди кандыг болурун баш бурунгаар көргениниң болгаш республика бюджединден күрүне чарыгдалдарын акшаландырарының чурумунуң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республиканың Сан-хөө хамызының сайыдының оралакчызы Ф. Ф. Бжитских чугаалашкан айтыыр талазы-биле илеткелди кылган. Республиканың эрткен чылгы сан-хөө байдалынга кыска тайылбырны ол бергеш, бо чылдың бирги кварталында республиканың бюджеди кандыг болурун чугаалаан. Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы А. Д. Бегзи бюджетке хамаарыштыр кыска дыннадыгны кылган. Чугаалашкан айтыыр талазыбиле эдериичи илеткелди Дээди Хуралдың Экономика, сан-хөө-чээли комитединиң даргазы К. Д. Ондар кылган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги сессиязының ээлчеглиг хуралы бо чылдың бирги кварталында республика бюджеди кандыг болурун баш бурунгаар санап көргениниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Тыва Республиканың Чазаанның киирип келген бюджединиң төлевилелің үүлдүгзүнүп көргенин ында айыткан.

(Бистің корр).

ХАЛАС КОНЦЕРТ

Тыва национал байырлал—Шагаа хүннеринде Тываның күрүне филармониязының артистери Кызылда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының интернадынга келгеш, солун программалыг концертти көргүзүп бергеннер.

Амгы берге үеде кайла-даа, чүү-даа чүвениң өртек-үнези дендии улгаткан, халас хамаанчок, чиик-даа өртектиг чүве кайда боор ийик. Бо артистер Софья Кара-оол, Вероника Чооду, Кан-оол Монгуш, Олег Шибанов, ТР-ниң алдарлыг артизи Донгак Монгуш, Лариса Оюн боттарының эки туразы-биле келгеш, оюн көргүзүп бергенинге кырганнар, инвалидтер, ажылчыннар аажок өөрүп хүлээп алган.

Василий УЙНУКАЙ.

ШИИТПИРЛЕЗЕ ЧОГУУР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

◆ Үш айтырыг, үш бодал ◆

Хөй чылдарның дургузунда репрессиянын кижениннен үнмейн чораан сарыг шажын чүртка, бистің Тывага демократчы үзел-бодалдарның катап төрүттүнүп келгениниң соонда ооң баштайгы базымнары эгелээ-ле үр болбаан—чаа-ла үш-дөрт чылдың нүүрүн көрүп турар. Чүгле ыя ол үе дургузунда безин Кызылда болгаш чамдык кожууннар төптеринде ажыттынылаан ниитилелдериниң, хүрээхиттиң база оларның салбырларының үдүлгелиг лама, хүүрактары, хамнары мунмүң кижилерни аарыг-аржыктан, хай-бачыттан, озал-ондактан, өлүм-чидимден, сеткил-сагыш-хоозуралыдан чайлаткан. Олар ол буянныг ажылын ам-даа уламчылавышаан. Сөөлгү үеде, кижи эскерип чоруурга, хүрээ-хиитке чедип барып, ламаларга ном номчудуп, оларның эм-таңын ажыглап, хамнар хооп алгаш, азы оларның хүлээп алышкынынга киргеш, өөрүшкүманнайын илередип чоруур кижилер саны көвүдей берген. Ылаңгыя сарыг шажынын номналын хүндүлеп, ону сагыш-сеткилиниң ханызындан хүлээп апкан улус аныяк болгаш ортумак назылыг тыва эр. хөрөөжен чон болуп турар. Ону Кызыл хоорайда «Дүңгүр» хамнар ниитилелинге үш удаа чорааш эскерген мен. Бо ниитилелдің амгы бажыңының бичежек коридорун хүннүң-не он-он кижилер дола бээр чорду. Шынап-ла, көөредип канчаар боор, чамдыкта ынай-бээр базар аргажок апаар. Сактырга-ла, тар болгаш ышкамы кончуг кыныып кээр. Сөөлгү удаада ажылым аайы-биле анаа чеде бергеш, кандыг-даа оочур, манаашкын чокка ол ниитилелдің даргазы Д.-С. О. Ооржак-биле, сураглыг хам А.-Х. Ш. Оюн-биле сонуургаан айтырыгларымга тайылбырны ап, оларның бодалдарын билип аптым.

Бирги айтырыг. Хамта кирип алырда база хамнаашкын үезинде, оон чоруурда кижи кандыг чурум-сагылгалыг болуруул?

Дугар-Сүрүн Очур-оолович орта дараазында харыыны берген:

— Хооп келген кижилерге ачы-буян чедирип чорааш, бодум хүүмда кижилерниң аажы-чаңын, сагыш-сеткил байлаан дыка эскерип чорувр мен. Черле ынчаш, алааргаачал сеткилдиг кижилер бо-ла таваржы бээр чүве-дир. Бир эжиниң, ха-дүнмазының, дөргүл-төрелдериниң бажыңбалгадынга эки, улуг сагылгазынга чагыртпайн баарлар. Оларта буян көргүзүп, аарыг-аржыктан, хай-бачыттан адырып каарын бо кижи кызып турда, олар ол үеде шуут-ла өске чүүлдер дугайын сагыжынга «чуруп» эгелээр, чижээ, ол-бо магазинде эт, сүт өртээ чеже апарган ирги, ол кадай-кыстың сыргазы ышкаш белектиг болза, бо хамның алганыының үрүн, дүрген доозуптас чүвел суг-суг дээн чижектиг бодалдарга алзып орарын кижи черле эскербейн барбас чүве. Ужуру болза, алганыышкын үезинде өске бодалдар башка «чыгган» ажыы чок. Бо дээрге, ниити чурум-сагылга-дыр. Ону күүсеткени дээре. А оон ынай ужур эдерер болзувусса, келген кижи сандайга олурбас ужурлуг чүве-дир ийин. Амдыызында шала кырынга олбук-хуудус, ширтек, хевис ышкаш чадыглаг салып алыр материалдыг аргавыс чок болгаш бо сагылганы үреп турар бис.

«Дүңгүр» ниитилелдің даргазы Дугар-Сүрүн Очур-ооловичиниң бодалынга сураглыг хам Ай-Чүрек Шинжековна немелде бодалдарын киргген: «Дериг-дүңгүр-биле ажылдап турар мен. Бүгү-ле хай-бачыттыг чүүлдерден арыгладып алырын күзээн кижилер чурум-сагылганы сагыза эки. Ол чүл, бир дугаарында, чүдүүр сеткилдиг келири-дир. Хамнаашкын, домнаашкын үезинде өске бодалдарже чардыккан ажыы чок. Ал бодумдан, алган кадайымдан, ажы-төлүмден аарыг-аржык чайлап, хай-бачыт өртектиг эт-сеп көргенде, боттарының кызыл күжү, ажыг дери-биле хөй акшатөгерик тып, ажылдап чоруур кижилер билип алганда, холунда чараш бизлектерлиг, күлаанда чайынналып көстүр сыргаларлыг таныыр, танывас хөрөөжен үлуска таваржы бергенде—ол-бо деп ону сайгара чугаалаан, чарлап маңнаан, эки-бак сөстер согажалай октаан тургулаар боордур. Ындыг кижилерни иштирик, азы адааргалдың ийлээшкининге алзыпкан дээр апаар. Ындыг бодалдыг кижилерге ачы-буян чедирери берге апаар, харын чамдык таварылгада хамнаашкын түүнел чок болур. Чүге ындыгыл дээрге, олар хамнарның чурумсагылгазынга чагыртпайн баарлар. Оларта буян көргүзүп, аарыг-аржыктан, хай-бачыттан адырып каарын бо кижи кызып турда, олар ол үеде шуут-ла өске чүүлдер дугайын сагыжынга «чуруп» эгелээр, чижээ, ол-бо магазинде эт, сүт өртээ чеже апарган ирги, ол кадай-кыстың сыргазы ышкаш белектиг болза, бо хамның алганыының үрүн, дүрген доозуптас чүвел суг-суг дээн чижектиг бодалдарга алзып орарын кижи черле эскербейн барбас чүве. Ужуру болза, алганыышкын үезинде өске бодалдар башка «чыгган» ажыы чок. Бо дээрге, ниити чурум-сагылга-дыр. Ону күүсеткени дээре. А оон ынай ужур эдерер болзувусса, келген кижи сандайга олурбас ужурлуг чүве-дир ийин. Амдыызында шала кырынга олбук-хуудус, ширтек, хевис ышкаш чадыглаг салып алыр материалдыг аргавыс чок болгаш бо сагылганы үреп турар бис.

Бирги айтырыг. Ону билип четтикпээнимде-ле Ай-Чүрек боду чугаалай берген. Ол бичии оолдуг. Чурттаар оран-савазы чок. Бажыңнар кезип хонаттап чоруур. Амдыызында бир эмчи угбайның бажыңында турар. Мындыг байдал ооң чедимчелиг ажылдаарынга дыка шаптыктыг болуп келген. «Бажыңывыска туруп, турумчуп ал» деп кээр кижилер бар чүве. Ынчалза-даа олар бо кижиниң ачызы-биле ажык-кончаа кирип алырын бодаар чорду. А өске өг-бүле арага-дарыга туралыг болгулаар-дыр. Ындыг улус-биле кожа олурар хамаанчок, оларның-биле кады чурттаар хөңнүм чок. Ажылдаарда оглумну эдертип алырдыр мен» деп, аныяк хам хомудаан сеткилин дорт сөгледи. Чурттаар оран-савазы чок-даа болза, кижилерни хай-бачыттан, аарыг-аржыктан адыпкаар, оларга буянныг ачы-дуза чедирер дээш кызып-кылайын ажылдап чоруур аныяк хамны дүвүредип чоруур айтырыгга чогумчалыг харыыны берип, хоорай чагыргазының, Чазактың чамдык харыысалгалыг удуртукчулары ава кижиниң чымчак сеткили, ада кижиниң ажык бодалы-биле дуза чедирип, олче көрну бээр боор дээрзинге бүзүреп артайн. Оон ынай бо ниитилелде машина шуут чок. Ынчангаш машина-балгаттыг хооп келген улус-биле ынай-бээр чоруп каар таварылгалары хөй болганындан «Дүңгүрге» келген улустуң хөй кезии оочур манап олуруп, хей черге хөй үешагын чидирип турарлар. Ынчангаш бо ниитилелдің ажылын улам шуудадыр, аңаа келген кижилерни шаа-биле хүлээп алыр байдалдарны тургузар дээр болза, шиитпирлезе чогуур айтырыглар ам-даа хөй ышкажыл.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Хамнар ниитилелиниң дугайында

сагылгазынга чагыртпайн баарлар. Оларта буян көргүзүп, аарыг-аржыктан, хай-бачыттан адырып каарын бо кижи кызып турда, олар ол үеде шуут-ла өске чүүлдер дугайын сагыжынга «чуруп» эгелээр, чижээ, ол-бо магазинде эт, сүт өртээ чеже апарган ирги, ол кадай-кыстың сыргазы ышкаш белектиг болза, бо хамның алганыының үрүн, дүрген доозуптас чүвел суг-суг дээн чижектиг бодалдарга алзып орарын кижи черле эскербейн барбас чүве. Ужуру болза, алганыышкын үезинде өске бодалдар башка «чыгган» ажыы чок. Бо дээрге, ниити чурум-сагылга-дыр. Ону күүсеткени дээре. А оон ынай ужур эдерер болзувусса, келген кижи сандайга олурбас ужурлуг чүве-дир ийин. Амдыызында шала кырынга олбук-хуудус, ширтек, хевис ышкаш чадыглаг салып алыр материалдыг аргавыс чок болгаш бо сагылганы үреп турар бис.

«Дүңгүр» ниитилелдің даргазы Дугар-Сүрүн Очур-ооловичиниң бодалынга сураглыг хам Ай-Чүрек Шинжековна немелде бодалдарын киргген: «Дериг-дүңгүр-биле ажылдап турар мен. Бүгү-ле хай-бачыттыг чүүлдерден арыгладып алырын күзээн кижилер чурум-сагылганы сагыза эки. Ол чүл, бир дугаарында, чүдүүр сеткилдиг келири-дир. Хамнаашкын, домнаашкын үезинде өске бодалдарже чардыккан ажыы чок. Ал бодумдан, алган кадайымдан, ажы-төлүмден аарыг-аржык чайлап, хай-бачыт дарыже хандыкшыл, корумчурум үрээр чорук, кем-херек үүлгедиишкиннери, күштепкүчүлээшкин, өлүрүүшкүн дээн ышкаш амыдыралыыстың коргунчуг. хөлегелери чоорту арлы бээр, ак оруувус улам-на делгем, чырык аңгыр ышкаш-тыр. Бурган авыралында ындыг-ла болза эки боор дээрзин угаанмедереливиске сиңирип алыыл. Ол-ла дээре ыйнаан.

Бодум ха-дүнмам, дөргүлтөрелдерим аразында чүдүлгелиг кижим чок. Бир лама кижи мөргүл кылып дооскаш, курайлап-курайлап тараа чажыптарга, ону апкаш, шыгжап алган мен. Сагыш-сеткилиниң бойдус-биле харылзаазы оон-на эгелээн чүве. Кандыгдаа кижи чүдүлгелиг болганда, мээң ынчангы сонуургалым сагыш-сеткилиниң иштики чурум-сагылгазын чоорту байытса-байытса амгы түүнелге эккеп кааны ол-дур. Ам мээң дуржулгам, билиим четчир. Олурар өрээлимге кирип келген кижи бүрүзүн чангыс көргеш-ле ооң кандыг аарыгдан аараанын билип кааптар мен. Азы чамдык таварылгада ол кижиниң чугаазы ажыт-чажыт чокка «сөглей бээр, иле апаар чорду».

Оон ынай амыр-менди солчуп чолугажырының база алганыг соонда, чоруптарының чурум-сагылгазын келген кижи бүрүзү билген турары күзенчиг-дир дээрзин олар сагындырып кагдылар. Чижээ, бир эвес өрээлге азы өгге бурган турган болза, хая көрген ояар базып үне бербейн, ийи холун тейлей аарак туткаш дедирленип үнерин утпаза чогуур-дур. Ийиги айтырыг. Маңаа хамаарыштыр ажыл болгаш чурттаар оран-сава дугайын чугаалашкан бис. Баштай Ай-Чүрек Оюнуң бистің редакцияга бижээн чагаазының чамдык одуругларын киирейн: «Тывада хамнарның «Дүңгүр» ниитилелинге ажылдааш чыл чартыы ажа бердим. Бо үе дургузунда кижилерниң мунгаралын, ажыг-шүжүүн үлежип, хөйну көрүп келдим. Сарыг шажын өөредиин нептередип, салгалдан салгалче дамчын келген чаагай чаңчылдарывысты эгидеринге, улусту айыыл-халаптан, аарыг-аржыктан чайладырынга, эмнеп-домнаарынга, ачы-буянныг ажылдарны кылырынга эвээш-биче үлүүмүү киирип чор мен. Бистің материалдарывыстың өртээ чиик болгаш чиик өртекке садып турар бис. Мында чыдып турар материалдарны үш чыл бүрүнгаар садып алдывыс. Торгуларны өске пөстерге-даа орнап ап турар бис. Чон чагыгларны база киирип кээр. Ам күрлавырда чиик өртектиг пөстеривис төнүп турар. Удавас пөстер болгаш хендирлер тыптынар апаар.

Бо шенелде бүдүрүлге черинде ажылга шаптараазының үүлдер база бар. Бергеден турар чүвези — акша чогу. 32,1 болгаш 32,2 артикулдуг хендирлер чок. Япон машиналарга нарын хендирлер хереглеттинер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КАИ дыннадыны

ДЕЗЕ БЕРГЕННЕР

Кызылдың тос дугаар школазының чолаачызы Чигир-оол Даш-Серенович Ховалыг Лопсанчап, Калинин кудумчуларның белдиринге светофор чурумун хажыткаш, бодунуң башкарып чораан автобузун «Нива» автомобильге үстүрген. Ооң түүнелинде чиик машинага олурган пассажирлер кемдээн. А автобустун чолаачызы авария болган черден дезе берген болган.

Каа-Хем суурнуң Колхозная кудумчузунда автобус доктаар чер чоогунга тыва национал дыг эр кижиниң мөчүзү тывылган. Ооң ат-бажын тодарадып турар. Ол кижини тавартыпкан автомобиль болгаш оон ээзи ол черден дезе берген.

Февраль айның баштайгы неделязында хоорайга 14 авария болган. Оларның үжүн эзирик чораан чолаачылар кылган. Бир авария чадаг чораан эзирик кижиниң буруузундан болган.

Чолаачы В. Ондар бодунуң хуунда «Жигулизин» башкарып чорааш, Калинин кудумчузунга хенертен орукче үнүп келген эзирик кижини автомобили-биле таварткан. Машинага үскен хамаатыны эмчиге чедирген.

Каш-ла хонук дургузунда автомобильди эзирик башкарып чорааны дээш 8 кижи туттурган. Ол дээрге «Кызыл» АТБ-зинден Владимир Скромных, хереглекчилер ниитилелиниң автобаазазынлан Геннадий Бакуров, «Ойна» артельден Леонид Соколов, хоорайның чаагайжылыга чериннен Анатолий Олба олар-дыр. Вячеслав Данзын-оол ийиги удаа эзирик чорааны дээш, транспорт мунар эргезин үш чылда казыткан.

Анатолий СТЕБАКОВ.
КАИ-ниң инспектору.

ЭКОНОМИКТИГ ҮНДЕЗИН ХЕРЕК

Сөөлгү үеде ниити Россияда-даа, оон иштинде бистің Тыва Республикада-даа эмин эрттир политикаже хандыкшып туруп берген. Ам харын Россияның Конституциязын болгаш Тываның Үндезин Хоойлузун чогаадып кылгаш, чонга бадылаттырып алган. Ол үндезин хоойлулар ёзугаар эрге-чагырганың чаа системазын тургузуп, доозар чеде берди. Организастыг сессиялар чада аайы-биле чер-черде эртип тур. Бисте Дээди Хуралдың баштайгы организастыг сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын, а ол ышкаш кожууннарда чагырыкчыларны соңгуп алдывыс, олар боттарының аппарадын четчелеп турлар. Политика черле херек, тодаргай угланыышкынныг политика чокта согур-биле дөмей болуру билдингир болгай. Эң ылаңгыя Россияның болгаш Тыва Республиканың үндезин хоойлуларының аразында чөрүшкектерни эдериниң аргазын чаа соңгуткан депутаттарывыс тывар ужурлуг.

Чамдык бижикчилерге хамаарыштыр бодалым илередип көрейн. Кызыл кожуунның Көк-Тейден Александр Ооржак Тываның Дээди Хуралының (парламентизинин) эң-не кол сорулгазы Тыва Республиканың хамаарышпас, ТАР үезинде ышкаш, бот-догуннаан чоруун чедип алыр деп санап турар. Кижилер боттарының бодалдарын илередири хостуг-ла харын. Мен шак ындыг бодалга амгы бо үеде шуут удур мен. Чүге дээрге, ажыыбиле чугаалаарга, Тыва Россиядан үүнүп, аңгыланып алгаш, бот-тускайлаң чурттаарының экономиктиг үндезини чок. Россиядан дотация албайн шалыны, пенсияны, пособиени, стипендияны чүүн-биле төлээрил. Тывада бисти чемгериптер бүдүрүлгелеривис чок болгай. Ол чокта Россиядан үнерин чедип алыр деп бодал үндезин чок, хоозун чулчуруушкун болур. Маңаа экономиктиг үндезин, база херек.

ТАР үезинде төрүттүнгеш, чурттап, ажылдап чораан болгаш ынчангы тываларның амыдыралын эки билир мен. Ол үеларде бисти удуртуп, баштап чораан даргаларывыстың Тываның экономиказын сайзырадырынга кичээнгей салбайн Саян артынче кайгап алгаш, олурганы амгы үеде кончуг хомуданчыг-дыр ийин.

Аким ОЧУР.
Пенсионер.

Бай-Тайга кожуун.

Уран чүүлдүң кижилери

«АЯН ЫРЛЫГ ООЛ СЕН»

Чечен-мергеин маргылдаа чок, оя-кыя сөглээр аас чогаалдыг тыва чоннуң театр, сцена уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге сан талазы-биле эвээшдаа көстүр болза, шынар талазы-биле элээн шыырак дээн салыышкынны Эрзинниң чону киирип келген. Оон тодаргай чижээнге, үжен чылдарның эгезинде баштайгы тыва пластинкаларга күүселдезин бижидип чораан сураглыг хөөмейжи Кыргыс Соруктунуң, эннежиг чок виртуоз хөгжүмчү-игилчи Иргит Шоюннуң аттарын чүүн-даа мүрнунда адаар апаар. Оон ыңай чоокку чылларда тыва театрның сценазынга уттундурбас овур-хевирлерни тургузуп каан Мария Солун-ооллуң, Тыва Республиканың алдарлыг артистери, сурагжаан ыраажылар Вероника Норбунуң, Демир-оол Кежиктигнинң аттарын адаар бис.

Ынанып турарывыс ыт чылының частын башкы айының эгезинде, азы амгы сан-биле февраль 26-да, чылдың чаазында, хүннүң экизинде «Саян» ансамбльдиң солизи Демир-оол Кежиктигнинг чогаадыкчы ажыл-херээн ыдыктап дагаан кежээни республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга эрттирер деп турарын дыннадым. Демир-оол уран чүүлге чаш бызаа дег, тендирти базып чораан чашкы үезинден бээр, ооң баштак, хөглүг ырларын баян-биле үдежип, артистиң чогаадыкчы чедишкиннериниң херечизи бооп артканнарның бирээзи мен.

Бо кыска чүүлге артистиң төөгү намдарын коптарбас ам. Маңаа ооң чогаадыкчы ажыдыралының эгезинде болган чаңгыс таварылганы бижип көрейн. 70 чылдарның эгезинде «Нарын» совхозка ол механизаторлап турган, хеп-хенертен хамыкты кайгаткан ыраажы бооп, кожуун иштинге часкы көк дег деже теп үнүп келген. Көрүлде, фестивальларга чаасканн-даа, өөрү ооллар Ширме Назын, Василий Назын, Анатолий Ширме, Вагендар Ноозун, Күндел Басов олар-биле хөй үнүг ансамбль-даа тургузуп алгаш киржип турар апарган. Нарын суурнуң уран чүүл коллективиниң чарлакчызының: «композитор Саая Бюрбээ «Мөңге назын», күүселдеде Ширме Назын, үделгеде Василий Назын» деп чарлап, үлус каттыртып турган үези ол.

1976 чылда боор. Часкаар чайын республика фестивальынга белеткенип турган бис. Тыванның уран чүүлүнүң хоочуну, ынчаарда Эрзинге райкүүском даргалап турган Наталья Балчыр-ооловна Тыртык-Кара «Чыжыргана» деп хөй кижи киржикчилиг танцыны түс чернин амыдыралынга дөзээлеп чогааткаш, тургузуп, өөредип турган. Күүселдикчилер хамык шимчээшкиннерин шиңгээдип апкан. Оны чүгле «хоюглап» турганнар. Чурук кааскалгазын — чыжырганалыг кышкы аърганы тоолчургу тыва аян-биле ыыштарның будуктарын угулзалай өөнеп чораш, азып алган бис. Танылаарда тудар чыжырганалыг салбак боодал-боодал будуктарын безин демир-биле кылгаш, үргуларга тутсуп каан бис. Бүгү-ле чүве белен. Ам Наталья Балчыр-ооловнаның кара чаңгыс таарышпайн турар чүүлү, ол танцының эң кол маадыры «Ак-Сал» ирейнин күүселдези апарган. Анаа ырлап, танцылап, хөгжүм ойнап турган бүгү-ле эр хиндиктиг кижилериң шуптузун катап-катап шенээн, чадажып каан чүве. Оолдар кызып-кылаыып шырбаярга-даа сеткилинге таарышпас, чок-ла болза шимчээшкини ээлдек эвес, кандай, азы арын-шырайы-биле чечен-мерген болгаш кажараан оптуг, баштак, кыраан-даа бол, дөскел чок аажылыг ирейнин овур-хевирлерин тургузуп чалашканнар.

Адак сөөлгү шилилге Демир-оолга кээп үскен. Даргавыс турган «чок-даа бол, бай шинчилиг, чолдак-даа бол, үзүн шинчилиг» деп чоннуң үлегер домаа бар. Че, ам сен шенеп көрем. Демир» деп бола болду. Күжүр Демирни көөрүмге, арта-ла «Эзх» деп-кен ышкаш болган соонда, хөй күүселдикчилериң («сыптыг чыжырганалар» — үргулар, чыжыргана чыыкчылары — ооллар болгаш «Борахөкпештер» — бичии үргулар) аразынче сүгжү мал дег ана чымчаннадыр эштип, саллап кирипкен ышкаш болган. Хаын удуртукчуның саналдап турганындан-даа артыр чаннап, бодунуң ол чаа ролюнга эптежи-ле берди! Балчыр-ооловнаның сөөлгү саналын шала кыжырымак аян-биле хүлээп ап турган үргуларның аастары ам аазады берген. Даргавыс шыдаш-ийн: «Азаның бичинзи кончуг» деп алгыра каапты. Үдекчилер безин сорук кире берген, ана баяннарывысты үзе шелип каг чазып ойнап эгеледнис. Мыя чаңгыс чижек безин, Демир-оол уран чүүлүнүң бүгү-ле хевирлеринге салымныг кижи дээрзин херечилеп турар.

Кызылга эрткен бо республика фестивальының соонда Демир-оол бодунче чоннуң кичээнгейин хаара туда берген. Культурага хамаарышкан удуртукчулар болгаш жюри кежигүннери олче шүүлген мөге дег көрүп, «бо кижилерни училишеге өөредиңер» деп саналдап турганнар. Оон соонда өөренди-даа. Артистиң аваазы чолдак сынныг, чугааланып хөөреп орда «суг акпа» кадай. Кырган-даа бол, чугаазын үдей аарак кылып орар шимчээшкинин көөрге, холдарының ээлгир, шимченгири аажок, арын-шырайының иштики бодалын, чугаазының утказын илередип орарын көөрге чигезин чүү дээр. А Демир-оолдуң салымныы авазындан-на келген боор он. Нарын үлүзү кырганы адавас, ону «Белиңнээр-кадай» дижирлер. Чүге ынча дижи бергенил дизе, баштак-калчаа ооллар «судуңну окта» деп алгыыптарга, хүүн доллдур саап алган судун-даа ырадыр шывалаптар, хенертен хөгжүм ойнаптарга, белиңнээш танцылаптар кырган болгай. Мен-даа ооң адын билбес мен. Чоокта Белиңнээр-кадайга ужуражы бердим. Чүүү-даа айтырбайн чорумда, чугааланып үндү. Оглум Кызыл хоорайдан келгеш, «мени артисте дидир» деп мындыг. Даайы-биле бистер ону Кызылче баарын ынатпаан бис диди. Чүге дип айтырымга: «Хөй-биле хөлбенейнип чорааш арага-дарыга хандыкшый бээр ирги бе деп корткаш, ынчангаан бис» дээр болду. Элээн болганда, база-ла Кызылдан чорааш катап-ла оозун чугаалап кээрге, «салымы-ла ындыг ыйнаан» дишкеш, чөпшээрежипкен бис диди.

Демир-оол Кежиктиг «Аян» ансамблин организастаан үезинден эгелээш, каш чылларда ооң өзек артизи бооп ажылдаан. Ооң соонда хөгжүмчү артист өөнүң ээзи уругнуң аайы-биле «Саян» ансамблче шилчип алган. Ам ында ажылдап турар.

Ам мээн-биле болган таварылга. Черле чаңчылым ынкижи бүрүзү билир. Одакчының одап кааны кандыг болдур, ажылдап келген кижилериң ажылының бүдүрүкчүлүү база ындыг болур. Онаашкан даалга улуг дээш, Кызыл-оол Шөмбүлович эвлүзүн кончуг эки эрттиргеш, хүлээдир. Бөдүүн санаашкыннар-биле көөрге, Шөмбүловичиниң 28 чыл иштинде оттулган хөмүрү-биле үндүрүп төккен хүлүнүң деңзизи ортумаа-биле 2866 тонна чедип турар. Эрткен чайын одалга системазының септелгезин эки шынарлыг кылып доскаш, Тээли № 1 ортумак школазының дөрт универсал печкаларын болгаш Шүй ортумак школазының печкаларын септежип, кылчып берген. Кызыл-оол Шөмбүловичиге кадыкшылды, аскежикти, ак орукту күзеп турган, Шөмбүлович ышкаш, хөйге эскертинмес ажылишчи, чоннуң аразында бодунуң үлүг-хуузун төрээн чүртүнга киирип, ажылдап чоруур кижилерге база улуг-улуг чедишкиннерни «Шын» дамчыштыр күзеп артым.

Маар-оол САТ.

Кижи болгаш хоойлу

КОЛ НЕГЕЛДЕ — КОРУМ-ЧУРУМ

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга 1993 чылда кылып чоруткан ажылдарның дугайында улуг хемчээлдиг каттышкан коллегия чоокта чаа болуп эрткен болгай. Ол дугайында дыннадыгны солунга парлаан.

ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Сал эрткен чылда кылып чоруттунган ажылдарның дугайында илеткелди аңаа кылган. Иштики херектер органнарында ажылдакчылар сөөлгү беш чылларда кончуг берге криминогенниг байдалга ажылдап эрткенин ол бодунуң чугаазынга демдеглээн. Россияның кайы-даа девискээрлеринде ышкаш республикада кижилериң амытынынга болгаш кадыынга аар үржүктүг кем-херек үүлгедиишкиннери хенертен үлгаткан. Ындыг оперативтиг байлалды, хоойлуга удур үүлгедиглерни, шагдааларга удурланыышкынларны организастыг кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези болдурып турар. Ооң көскү бадыткалы кылдыр ок-бооны, тускай кылган соок чепсектерни ажыглап турары болур. Эрткен чылын бооч-епсекти ажыглаан кем-херек үүлгедиглери мүрнүнда чылга бодаарга, 60,6 хуу хөй болган. 1993 чылда 204 ындыг таварылга болган, 1992 чылда ол сан 127 турган. Соок чепсек ажыглааны 4,4 хууга хөй, азы 1993 чылда 840 четкен. Ол дээш кеземче хереэнге онаашканнарның 33,3 хуузу иштики херектер органында ажыллакчыларга удур кем-херек үүлгеткени дээш буруудаттырган.

Бүдүн чыл дургузунда кылып чоруткан ажылдарны түннеп тура, милиция ажылдакчыларының күженишкиниг ажылының түннелинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезин эвээжеткен эзес, харын-даа ону 11,6 хууга кызырлырын чедип алган. Чурттакчылыг черлерже, хөйнинти чурталга, аалчылар бажыңнарынче, күдүмчуларже, автовокзалче массалыг үнүүшкүннерни кылып, ыналданы чорудуп келгенинде чогумчалыг чедишкиннер чедип алдынган. Мүрнүндагы чылдан үптээшкин 14,3 хуу эвээжээн. Хөйнинти черлеринге, күдүмчуларга кижилериң хуузунда өнчүзүн оорлаары 19,7 хуу кызырылган. Кызыл хоорайның, Таңды, Каа-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарның хөйнинти черлеринде хорум-чурум элээн быжыглып келген.

Кызыл хоорай, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарга барып, доктаамал массалыг үнүүшкүннерни ИХЯ-ның аппарады чорудуп, чогуур хемчеглерни ап келгенинің түннелинде, кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырлырын, үптээшкиннериң, күрүне болгаш кижилериң хуу өнчүзүн оорлаарының, аар үржүктүг авариялардың, автомототранспортту оорлаарын эвээжедип турган чедип алыры айытыттынган. Кеземче херектерин истеп тывары өске чылларга деңнээрге, чүгээртеп келген. Ажыттынмаан херектер 1992 чылга деңнээрге, 12,7 хуу эвээжээн. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглер алдынып турзадаа, чогуур түннеллер чедип алдынмаанын айтыр апаар. Кижилериң амы-тынынга чедер, кадыынга хора чедирер чоруктар Кызыл, Тожу, Бии-Хем, Эрзин кожууннарда көвүдеп турар.

Республикада араганы ажык-кончаа сүрген чижең кижилериң дүне-хүндүс дивейн садыглап, чоннуң калбаа-биле арагалаарынга идиг берип турары дүвүреңчиг байдалды тургускан. Кем-херектиң эзирик турган, үүлгеткен 2060 кижи кеземче хереэнге онаажып турар. Арагалаашкынның түннелинде Сут-Хөл, Эрзин кожууннарга болган кем-херек үүлгедиишкиннериниң 60 хуузу эзирик байдалга турган үүлгеттинген. Араганың хайындан амыдыралдың, янзы-бүрү адырларынга, өг-бүлеге хей черге маргыжып, алгыш-кыыштың түннелинде болгулай бээр үүлгедиишкиннер кедизи барып аар кем-херек болуп төнер таварылгалар эвээш эвес. Кем-херек үүлгедикчилериниң холундан 239 кижи эрткен чылда өлүткен, үүлгедиишкиннериң чедирген аар үржүктүг кемдээшкиннериден 153 кижи амы-тынындан чарылган. Нинтизи-биле 392 кижи когараан. Өвүр, Бии-Хем кожууннарында өлүрүүшкүн 2 катап өскен, Чөөн-Хемчикке 81,8, Каа-Хемге 62,5, Барыын-Хемчикке 76,2 хуу өскен.

Назы четпестер аразында кем-херек үүлгедиишкиннери 17 хуу эвээжээн-даа болза, оларның киржилгези-биле 635 кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Ооң иштинден өлүрүүшкүн кылган 16 херек, аар үржүктарлыг 26, күштеп-чазарлаар 14, күруне өнчүзү оорлаар 100, үптээшкин 32, дээрбечи халдаашкын 21, хулиганзыг чорук 59, кижилериң хуу өнчүзүн оорлаар 229 херек болган. Ол ышкаш 81 квартиралар оорлаан херектер болган. Ол ышкаш кем-херек үүлгеткен назы четпээннериң 7-зи-ле ажылчын, 38,7 хуузу школа, ПТУ өөреникчилери болуп турар. Назы четпээннериң ажылга турып алыр айтырыы кончуг чидии-биле тургустунган, ынчангаш кем-херек үүлгедикчилериниң аразында өөредилге, ажыл чоктарның үделдиг деңзизи 23,3 хууга деп. Бичиизинден тура корум-чуруму кошкак, турамык назы четпээн ооллар, кем-херек үүлгедикчилери назы-хары улгады берген кижилериң көгүдулгези-биле оларда ёзулуг эрзиг чаа бар деп соора билип, амыдыралдың шын эвес оруунче кирип, чаш назынында чазыглыг базымны кылып, «херектеннер» олурууунче кирип турарлар. Назы четкен болук үүлгедикчилериң 160 кем-херек үүлгедиишкиннериниң дөрт дугаар херек бүрүзүн назы четпээнер үүлгедип турар.

Республикада хөй улаа херек үүлгедикчилеринге хамаарышкан кончуг нарын айтырыг чидии-биле тургустунган. Мүрнүнда кеземче хоойлузун хажыдып, кем-херек үүлгедип чораан кижилер эрткен чылда 1690 херекти үүлгеткен. Катап база херек үүлгеткеш харыысалгага онаашкан кижилер 1899 четкен. Дөртку херек-ле аар үржүктарлыг, 28,5 хуузу өлүрүүшкүн, 25,2 хуузу күштеп-чазарлаар херектер дээш хаара туттунган. Истеп, ажыттынган херектериниң йнизиле болук кижилериң үүлгедиглеринге хамааржыр, ооң чартыы аар үржүктарлыг, 54,8 хуузу өлүрүүшкүн, 39,2 хуузу күштеп-чазарлаар, 44,7 хуузу аар кемдээшкиннерден өлүмнүг херектер болуп турар.

Наркотиктер хереглээр чорук кем-херек үүлгедиринге улуг салдар болуп, дүвүреңчиг байдалда. Наркотиктиг будумелдерни кылып, будургеш, саарарының янзы-бүрү хевирлери нептерен турар. Наркотиктиг болгаш оон-даа өске кадыкка хоралыг будумелдер-биле холбаалыг 337 кем-херек үүлгедиишкиннерин илереткен, 1992 чылда ындыг херектер 272 турган. Наркоманнардан 528 кг, 116 г. наркотиктиг будумелдерни хавыраан.

Чыл санында чорудуп турар «Мак-конопля», «Допинг» деп операцияларның түннелинде наркотиктиг будумелдерни белеткээш, республикадан дашкаар чорудуп турган 10 ажыг болуктерни тутташ, ооң киржикчилериниг харыысалганы онааган.

Сөөлгү үеде кызыгаар чоогунда кожууннарда малды оорлааш, Моол девискээринче кирип сүрүп турары түс нерде мал азырап турар чурттакчы чоңга дүвүреңчиг байдалды тургускан. Эрткен чылда 950 баш малды моол таладан оорлааш кирип сүре берген, ооң иштинде: чылгы мал — 517, бода мал — 378, теве — 47, шээр мал — 209 баш болган. Мүрнүнда чылларда шээр малды оорлавас турган, ооң чылдагааны ам кызыгаарда камгалал ажылының сулазын көргүзүп турар. Кызыгаарда чурумну быжыглаары-биле Иштики херектер яамызының удуртулгазы штаттың санын 52 кижи чедир улгаттырган, оперативтиг бөлүк доктаамал ажылдап турар. Кызыгаар чанында кожууннарда байдал ооңургап, чурум улам быжыгарынга чедир соңгаарлатпайн кылып чорудар хемчеглер дугайында план ёзугаар оперативтиг истеп, тывар бөлүктер 10 хонуктап, май 1-ге чедир ажылдаар. Ол ажылды ИХЯ-ның сайыды В. Б. Кара-Сал болу удуртып чорудар.

Иштики херектер органнарында адыр бүрүзүнүң ажылчорудулгазында чедер-четпестер база бар. Чамдык таварылганда, херектер ажылдарда, комплекстиг күштерни болгаш чепсек-хереклерни төнчүзүнге чедир ажыглаттынмайн турарын айтса чогуур. Өске хоойлу камгалаар органнар-биле чогуур деннелге чедир демниг хөделиишкиннер болбайн турар. Иштики херектер органнарының профессионал белеткелин, социал камгалалын, амыдыраарынга таарымчалыг байдалын экижидери негеттинин келген.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле тургустунган нарын айтырыгларны шиитпирлээр угланышкыннарны, ИХЯ-ның болгаш кожууннарның иштики херектер киллдистериниң удуртукчулары боттарының саналоналын берип турганы чугаалашканнар.

Коллегия хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга болгаш кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорудар ажылдарны идепкейжидер дугайында шиитпирни хүлээп алган. ИХЯ-ның ажыл-чорудулгазының дугайында өскедаа чугула айтырыглар көрдүнген, аңаа хамаарыштыр болур-чогуур документилер хүлээп алдынган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны белеткээн.

ҮПТЕКЧИЛЕРНИ ТУТКАН

— Милиция ажылдакчыларының саны көвүдээн, кылыр ажылы көзүлбес — деп, чамдык кижилериң аксы-сөзүнден-даа дыннап болур. Ындыг-даа болза Кызыл хоорай чагыргазының иштики херектер киллдизинин патруль албанында корум-чурум камгалаар шагдаа ажылдакчылары боттарының кызымаккай, шыдамык чоруу-биле хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыг тура-соруктуг камгалап тұрарлар.

Январь 17-де кежээ 21 шак 50 минутада дежурныйлаашкын үезинде милицияның улуг сержантызы М. В. Крачнаков биле чолаачы сержант Н. П. Горбунов эмнелге чаны-биле УАЗ-469 машиналыг эртип чыда, үруглар чанында эзирик, бөлүк ооллар шорлуп турарын көрүп кааннар. Арай каразынчыы кончуг боорга, үү болуп турарын тодарадыры-биле чанынга чортуп чедип келгеш, дүжүп келири билек, олардан үруглар дораан-на дуза дилеп халчып келгеннер. Чанып бар чыткан үруглары эзирик ооллар дозуп алгаш, ол-бо тырткыланып, чара сөөртүрүн оралдажып турганнар. Ол үруглар-биле кады чораан бир тыва ооллу демги эзирик ооллар эмеглежип турган, медерелин ышкындыр эттеп алган болган. Ынчангаш ол чыткан ооллуң будунда идиктериң, холунуң хаптарын, бөргүн үптеп алган болганнар. Шагдааларны көрүп кааш демги эзирик ооллар тарай халчып эгелээннер. Ынчалза-даа иштики органнар ажылдакчылары үш эзирик ооллу сывырып тургаш, туткулап алганнар.

Кажан ол ооллардың шагдаа черинге эккелгенде ында база ол-ла ооллларга эттеткен 30 хар үезинде ашак-кадай улус бар болган. Ол өг-бүле улус тубдиспансер девискээрин-биле эртип чыдырда үш эзирик ооллар келгеш акша негээн. «Акша чок» деп харыы алгаш, аңаа-ла чораан ол ийи кижини шашкылап, тепкилеп тургаш, холунда түдүп чораан сумказын ушта соп, хамаатыларның мага-боттарынга хол чедип, моральдыг болгаш материалдыг когаралды чедирген.

База-ла ол үеде № 1 поликлиникадан ооллларга эттеткеш, куртка, бөрт-даа чок 35 харлыг С. А. Бондаренко келген. Үптеттирген кижини милицияга эккелген. Ол куртка биле бөрт база демги-ле үш ооллларда болган. Куртка, бөрттү өзүн албышаан, эттеп турган ооллларны база танаан.

Бир эвес М. Крачнаков биле Н. Горбунов быжыглаттынган девискээрин ханап чоруп турган, ол эзирик ооллларны херекке албайн эрте берген болза, оларның үүлгедиглери ооңдаа коргунчуг бооп болур турган. Олар кыш соогунда үе-чергезиниң будунда идиин, бажында бөргүн уштуп кедип алыр улус, аныяк кыс үруглары күштеп-чазарлап каары аңаа-ла бир чүве турган чадавас. Милиция ажылдакчылары ындыг үүлгедиглерни болдурбас дээш дүн-хүн чокка карак кызыл, уйгу-дыжын харамнанмайн ажылдап турар дээрзин үстүнде чижектен көрүп болур.

ИЗИИ-БИЛЕ ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының таңныыл албанының киллдизинин ажылдакчылары эткен чылын боттарының ажылынга чамдык дээштиг түннелдерни чедип алганнар. Мүрнүндагы чылларга бодаарга, хуу кижилериң болгаш муниципалитет-даа эт-хөренгилерни оорлап самчыгдаар чоруктуң хемчээли көвүдеп, оорларның оптуг-кажары нарыыдаан-даа болзэ, олар элээн хөй таварылгаларда оорларны ол-ла дораан тудуп, а ол ышкаш оор кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбайн, кижилериң хөй, үнелиг эт-севин, организацияларның өнчү-хөренгилерин камгалап ап шыдааннар. Чижээ, квартираларны болгаш муниципалитет өнчүлерин оорлап, самчыгдаарының 375 оралдажыышкыннарын эрткен чылын баш удур болдурбааны ооң тодаргай бадыткалы бооп турар. Ол үеде оор кем-херек үүлгедиишкиннерин кылырын оралдашкан 93 кижини тудуп алган.

Бир чижекти маңаа көргүзүп болур. 1994 чылдың январь 13-те 22 шакта Ак-Довурак хоорайның кафезинің өрт камгалалының сигнализациязы ажыллап, медээ берип эгелээн. Ак-Довурак хоорай чагыргазының иштики херектер киллдизинің чанында таңныыл албан черинің бөлүк ажылдакчылары олче доп-дораан чорупканнар. Бөлүктүң составынга милиция ажылдакчылары Эзир-оол Монган-оолович Ооржак, Алексей Алдын-оолович Маадыр болгаш милицияның улуг лейтенантызы Борис Онешович Ооржак олар кирген. Олар оор болган черге чеде бергеш, буза шаап каапкан витриналы истеп көргеннер. Оор кем-херек үүлгедикчилери шагдала дезип чоруй барган болган. Ынчалза-даа милиция ажылдакчылары оорларны ыяап-ла истеп тыварын шиитпирлээн. Таварылга бооп, ол хүн хар чаап турганындан олар оорларның истерин дораан-на эскерип каннар. Ис эдерип чоруп турган бир эр кижиге чеде бергеннер. Ону доктааткаш, ооң ап чораан үүлдерин көөрге, оорлаан эп-септер ооң илереттинген. Ол үүлдериниң шуптузунуң өртек-үнезин санап көөрге ол оор кафеге 1.145.950 рубльдиң каража-когаралын чедирип болур турганы илерээн. Ынчангаш милиция ажылдакчыларының шалыпкын болгаш мергежилдиг хөделиишкининиң түннелинде ол оорны «изиг изи-биле» дораан тудуп алган.

Республиканың Иштики херектер яамызының таңныыл албанының хайгаарал-камгалалында ниитизи-биле 728 объект болгаш аңгы турар 1032 бажың-балгат, 187 квартира бар бооп турар.

1993 чылдың түннели-биле алырга, ол бүгү хайгааралдың черлерге 6 оор үүлгедиишкини болган, ооң бирээзин истеп тыпкаш, илереткен бооп турар. Таңныыл албанының ажылдакчылары боттарының камгалал-хайгааралында турар объектилериниң талазы-биле шыңгыы хемчеглерни ап турза-даа, оларның чамдыктары өрт камгалалының сигнализациязы-биле хандыртынмаанын айтыр апаар. Үстүнде айыттынган алды оорлаашкынның ийизин оларның боттарының таңныылдары эскербээн бооп турар.

Оорларга таарымчалыг бооп турар үүлдериниң бирээзи — чамдык садыг-магазиннериниң бажыңнарының эргижирээни бооп турар. Чижээ, оорлар ындыг бажыңнарның эжиктерин, шоочаларын белеин-биле ушта соп, үреп кире бергеш, бичии-ле када оларны үптеп, алгаш барган таварылгалар тургулаан. Оор кем-херек үүлгедиишкиннериниң бооп турарының база бир чылдагааны таңныыл черлериниң ажылдакчыларының социал камгалал чогу бооп турар. Чижээ, таңныылдарның хөй кезии улгады берген назы-харлыг кижилер бооп турары чажыт эвес болгай. Ынчаарга оларның дыка хөйү камгаланыр чепсээ чок бооп турары база билдингир. Ооң ужурундан оорлар келгеш, таңныылдарның боттарын эттеп-соп турган, күзээн үүлүдерин аңаа-ла шөлээн алгаш баар таварылгалар база бар. Ындыг үүлгедиишкиннер Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан суурунга болгаш Таңды кожуунуң Бай-Хаак суурунга болган.

Материалдарны ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаның ажылдакчылары Азияна Куулар, Алексей Монгуш олар белеткээн.

БАЗА БИР ПОЛКОВНИК

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажылдакчыларынга Россия Федерациязының ИХЯ-ның сайыды, армия генералы В. Ериниң ат салган бижии келген.

Ол сайыттың дужаалы-биле ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы, хууда состав талазы-биле ажыл чорудар албанның начальниги, подполковник Дамдынчап Бичеоолович Ховалыг иштики херектер албаның полковниги апарган. ИХЯ-ның сайыды В. Б. Кара-Салдың оралакчылары шупту полковниктер болуп турар. Россия Федерациязының деңнели-биле алырга, Тывада кем-херектерге удур чорудуп турар ажылдың экижип орарын бадыткап турары ол.

Ынчангаш РФ-тиң ИХЯ-зы Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга бөттүг дузаны көргүзүп, быжыг харылзааны тудуп, удуртукчу кадрларны деткип турары — ажылга бедик үнелел-дир.

Бистин корр.

ЧАҢГЫС ХҮНДЕ

Амгы үеде болуп турар кем-херек үүлгедиглериниң хөй нуруузу Кызыл хоорайда болуп турар дээрзин ИХЯ-ның парлалга албаны демдеглеп турар.

Чижээлээрге, чамдык таварылгада эт-севин оорлаткан кижилер аңаа боттары бүрүүлүг болуп турарын милиция ажылдакчылары айтып турар. «Восток» аалчылар бажыңынга хонуп чыткан Моолдун Улаңгомдан келген бир аалчы кежээликтей 17-18 шак үезинде чүрттап турган өрээлинден 2 паспортту, акшаны болгаш хууда эт-севин оорлаткан. Ооң ниити түнү 255 мүң рубль болуп турар дээрзин ол чугаалаан. Ол-ла дораан милиция ажылдакчылары ооруну тодарадып алгаш, ам ону дилеп турар.

Шак-ла ындыг оорлаашкын Горная кудумчузунда бажыңга болган. Ооң эт-септи болгаш документилерни оорлаан. Оорлар түттүрген. Оларның бирээзи 11 дугаар профтехучилищеде өөренип турар. Ийизи — Сукпактан ажыл чоктар. Ол-ла хүн 1 дугаар профтехучилищениң ийи сургуулу база оорлаашкын кылган. Олар эртенгинин 5 шакта Чүргүй-оол кудумчузунда магазинниң демир көзенектерин адыргаш, иштинче киргеш, таңныыл албаның шагдааларынга ол-ла черинге туттурган.

Чамдык коммерсантылар кичээнгей чогундан оорладып турар. Хоорайның амыдырал хандырылга бажыңының ийиги каъдында ларектан 120 мүң рубль өртектиг дилги кежиндеп кылган бөрттү оорлаан. Ооңээзи оорлаткаш ийи шак болганда милицияга дыннаткан. Оорну ам тудары берге.

Февраль 8-те үш оор Шевченко кудумчузунда бажыңның эжинн үреп киргеш, оорланыр деп турда ооң ээлери — пенсионер улус көрүп каапкан. Оорларның бирээзи 73 харлыг ашакты бижектепкеш дезипкеннер.

Хоорай иштинге эзирик чолаачыларның авария кылыры намдавайн турар. Колхозная кудумчузунга «Нива» болгаш «Москвич» үскүлешкен. Аңаа Хову-Аксыдан Л. А. Монгуштуң солагай буду сынган. Қараа четпестер нинтилелиниң чолаачызы А. В. Быков эзирик болган.

13 харлыг Саша Хертек бажыңындан январь 31-де үнгеш, келбээн. Иези будун неделя дургузунда милицияга дыннатпаан. 14 харлыг Анжела Түлуш бажыңында февраль 3-те үнгеш, читкен.

Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксынга ийи кижи арагалааш, түннелинде чогушкан. Оларның бирээзи белинче балыглаткан, эмчиде. Өскезин милиция түдүп алган.

Сарыг-Сепке марихуана чыыл турган, А. Семечков биле В. Апосов олар туттурган.

Бии-Хем кожуунуң Аржаан суурунга Б. Чаш-оол дээрзи араадыг боону чөпшээрел чок шыгжап, ажыглап турган туттурган. Ол суурга 33 харлыг херээжен кижи үгбазы-биле кырышкаш, астына берген.

Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хаяга оорлар инек кажаазының шоочазын үзе хиреэлепкеш, 3 инекти сүрүп апарган.

Бай-Тайганың Даштыг-Тейде аалдан бир хойну кажаадан оорлаан.

Тожуда «Май 1» совхозтуң фермазындан бир инекти оорлаан.

Чаңгыс хүннүң дургузунда эзирик чорааны дээш 30 кижи милицияже кирген. 4 кижи бичe хулиганнаашкын кылган. Орук-транспорт чуруму хажыткаңы дээш 40 чолаачы КАИ ажылдакчыларынга тутторган. 5 чолаачы эзирик болган.

Хыналда кылыр пунктулар — Алашка болгаш Шивилигте 125 машинаны хынаан. Бараан сөөртүлгезинде чурум хажыдыышкыннары болбаан.

ЭСКЕРТИНМЭЭН ЭКИ АДА

Ажыл-агый кылбас, аажычаңы багай, арагачы, быдамыш, ниитилелге ажыкдузазы чок кижилериң чугаалажыр чугаазының утказы чаңгыс — арага. Кажан, каяа, кайы хире арага ишкени, аъш-чем чигени, каяа, канчаар ушканы. Ондаа чыл эрткенде оозун утпас, сактып-сактып чугаалажыр. Күш-ажылды үнелеп билир, ажыл кылганда туруш-сыныш чок кижилериң чугаазын дыннаарга, кандыг ажылды канчаар доосканы, кылганы, кымнар дузалааны, каш шак ажылдааны дээш-ле баар. Күш-ажылдың кижилери мактанып турбас, чүге дээрге кижиниң кылып каан ажылы элеп читпес артып каар.

Мен борта бистиң Бай-Тайга кожуун төвүнде. Тээли суурда, күш-ажылдың хоочуну, ынчалза-даа чонга ындыг кончуг көскү-даа эвес, оожум, топтуг-томаанныг, ажылынга бердинген, 28 чыл дургузунда чаңгыс-ла мергежили-биле ажылдап чоруур кижи-биле номчукчуларны таныштырар бодадым. Ооң адын Кызыл-оол Шөмбүлович Салчак дээр. Суурнуң чонунуң хөй кезии ону анаа-ла «Кезер-Кызыл» дижирлер. Багай талазынче бодай бербенер. Кезер дээрге шолазы-дыр. Биллиард ойнаанда кезери кончуг боорга эш-ооруу ону ынчаар адай берген болгаш, ол шола адын бодунуң адындан артык атсына берген кижи. Кызыл-оол Шөмбүловичиниң өөнүң ишти үруглары чаш турда-ла чок болган. Шөмбүловичиниң азыралынга беш ажы-төл артып калган. Беш кижиниң ижер-чиири, идик-хеви, өөредилге-кижизидилгези чаңгыс-ла ада кижиге чүдүрлүп каарга, берге болбайн канчаар. Бергелерге торулбайн, ажы-төлүн өстүр азырап, эртем-билигге чедирип, эки орукче башкарып чоруур төлептиг ада ол Ол 1966 чылдың күзүнүнден эгелеп одакчы деп берге болгаш улуг харыысалгалыг ажылды кылып эгелээн. 1967 чылда Кызыл хоорайга одакчыларның тускай сургуулун доскаш, профессионал одакчы деп шынзылганы алган. Одакчы дээрге харыысалгалыг ажыл дээрзин кижи бүрүзү билир. Одакчының одап кааны кандыг болдур, ажылдап келген кижилериң ажылының бүдүрүкчүлүү база ындыг болур. Онаашкан даалга улуг дээш, Кызыл-оол Шөмбүлович эвлүзүн кончуг эки эрттиргеш, хүлээдир. Бөдүүн санаашкыннар-биле көөрге, Шөмбүловичиниң 28 чыл иштинде оттулган хөмүрү-биле үндүрүп төккен хүлүнүң деңзизи ортумаа-биле 2866 тонна чедип турар. Эрткен чайын одалга системазының септелгезин эки шынарлыг кылып доскаш, Тээли № 1 ортумак школазының дөрт универсал печкаларын болгаш Шүй ортумак школазының печкаларын септежип, кылчып берген. Кызыл-оол Шөмбүловичиге кадыкшылды, аскежикти, ак орукту күзеп турган, Шөмбүлович ышкаш, хөйге эскертинмес ажылишчи, чоннуң аразында бодунуң үлүг-хуузун төрээн чүртүнга киирип, ажылдап чоруур кижилерге база улуг-улуг чедишкиннерни «Шын» дамчыштыр күзеп артым.

Маар-оол САТ.

Шагаа хүннеринде

ТЫВЫЗЫЫ — ДЫТТА, ТООЛУ — ДОШТА

Харлыг даглар. Кара-Хаак суурнуң кол кудумчузунуң бир ужунда чүгүдан шанактыг улустар чүгүлаан. Аразында «тывызыым дытта, тоолум дошта» суг деп, тывызыктажып чоруп турлар. Ооң дараазында «Кас оруу каалама, дуруяа оруу тунук» дээр тывызыкты база дыннадым.

Ындазында улустуң хөглүү аажок. Кадыг алгы туткан кижилер база келди. Чүнгулаар ийниң кадыры хөлчок. Ынчаар эстедип баткан улуг-даа, бичии-даа улус арай деп үнүп кээп турлар. Тывызыктажыры ам-даа уламчылавышаан. Алгы тоннарлыг аныяктар чанынга келиримге оларның чылыы шуут эзинниг дег. Изирниктир чүгүлап ойнап алганнар. Дыштанган оолдар, уруглар тывызыын тып, маргыштылар.

— Өг ишти шупту туткууш. Ону силер тып көрүңерем — деп, чалданыш чок дидим бир ажылчын кыс менче чугаалайдыр.

— Ол дээрге, билдингир чүве-ле-дир. Өг ханазының баралтары-дыр — деп харыылады. Ам база кижээ берге тывызык салыптайн боларың деп сестип турдум.

— Узун-оол удазын эзенгилиг.

— Ол болза, өг ынаазыдыр.

Чылдың-на тараан ногаалары чаагай болур, капусталыг Кара-Хаактың мында чыылган чурттакчылары капусталар дугайында тывызыктардан чүге ытпайн турар чоор деп бодадым. Ынчалзадаа от салып, сан салган одаг чанында чыылганнар ол дугайын тывызыктаан-даа чадавас. Оон дораан суму чагыргазының даргазы Сергей Седен-оол баштаан удуртукчулар бо келдилер.

Кара-Хаак суурнуң ужунда бажыңнар чанында узун терек чанынга улусту чыгдылар. Аттыг-даа кижилер бар. Бир дугаарында мында келген удуртукчулардан Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Александр Бакулинге сөс бээрге, ол баштай тывалап байыр чедирди. Бурунгунуң тыва чаңчылдары катап бисте эргилип келгениге өөрээн сөстерни ол суурнуң эң улуг назылыг хоочуннарындан Оюн Балган, 1938 чылдан ында чурттаан Тимофей Самороков чугаалаан. Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Раиса Дарган, ортумак школаның директору Клара Монгуш-даа Шагаа байырлалын алдар болдурган чылыг сөстерин чугаалап турлар.

— Шагаа байырлалын эрттирери-биле бир семис бода малдың эъдин шуптузун дүлген. Ону маңаа кижи бүрүзүнге халаска бээр. Отче база салыр болгай — деп, чагырга даргазы Сергей Дөңгүрович дыннатты.

Аъш-чемин, донгурган сүдүн саткан ажыл-ишчилериң чанында хөй садып алыкчылар чыылды. Оларның садар дээш, доңуруп алган сүдү каш-даа шоодай болду. Малмаганныг, бай-шыырак болурга магалыг-ла чүве-дир. Аъш-чем, сагган сүт-даа элбек болур аан. Мен бодаарымга рынок дээш мунгагдаар хире кижи бо суурда чок-даа ышкаш сагындырды. Аал бүрүзү боттары малын өстүрүп, элбекшилин, артыкшылын садып-саарып турары ол.

Тевек теверлер бир черде чыылган. Ында колдуунда школачылар, аныяктар киржип тур. Тиилекчилерни тодарадып, шаннаар дээш, демдеглеп, бижип ап турлар. Кымның талантылыын, ол оюнга мергежилдиин үнелеп көөр болгай. Школачылардан элээди оолдар Салчак Белек 195 санга чедир тевектээн. Тыва тоннуг, бөрттүг ол оол бирги черже үнген. Түлүш Мерген база-ла шыырак — 136 санга чедир тевекти тепкен. Саая Оруспай 136-га чедир дүжүрбээн.

Кара-Хаакта челер, маңнаар аът-хөлдүг улус көвүдээн. Араттар болгаш хуу кижилер малынга чемни эрткен чайын өгледир белеткен алган. Кажаалар чанында сарааттар көстүп тургулаар. Кедээр малчыннарның малмаганы элээн өскен деп чугаалажып турдулар. Ырактa кыштаан малчыннарның хөй кезии мында аът-хөлдүг келген. Баглааштарда чараш эзер-чүгенниг аъттарның көвейин-даа!

Ногаа өстүрер совхоз суурунуң уруг-дарыы аът-хөлдү шалбалаарынга база сонуургалдыг. Хендир болгаш чеп аргамчылар, сыдымнар туткулаан оолдарны бо суурдан көрдүвүс. Сергей Дөңгүрович бо оолдарның аътты шалбалаарын хөлчок сонуургаан, каттырган тур-ла. Сыдымчылардан Николай Сат, Кан-Болат Түлүш, Лена Саая мактадып турлар.

Ойнаар шөлде куу теректин чанынга бода малдың хендирбелерин тудуп алган улус келди. Бо оюнга демги-ле Кан-Болат база киришкен. Ол чеди хендирбени сыккаш, тиилекчиге санаткан. Сат Николай беш хендирбе сыкканын демдеглеп турлар. Бо киржикчилер тыва оюннар ойнаарынга дыка-ла сонуургалдыг болдулар.

Кежээ малчыннарның уран үүл көрүлдези болуп, үжен ийи өөге хүрежип турда мырынай сцена кырынга безин ыттар димзенип чоруп турдулар. Бир талазында, Ыт чылынга уткуштур хөй ытты өстүрер дээнгер боор. Өске талазында, кайда-даа ыттар көвүдээрге, аянныг эвес, сагышка анчыг, чараш эвес. Ыттарның эрге-чагыргазы база турар-ла чүве ыйнаан деп бодап чордум. Черле ынчаш, бо ховар дээн байлактыг болур дээн Ыт чылында оларның корум-чурумун быжыг тутса-ла эки боор. Шагаа байырлаан хүнде анчы болгаш коданчы ыттарның мөөрейин эрттирген. Радомир Нурзаттың Мойнакпаны бирги черде болган.

Культура бажыңының сценазынга үжен ийи өөгениң хүрежин Шагаага тураскааткан. Аңаа унды идиктерлиг өөгелер хөй болган. Қылын идик-хептиг хүрештилер. Алыс көрүш чок дээрзин улус эскерген боор. Сегиржип алырга хөйленнери шөйлү бээр. Оларның аразында каш-ла кижиде содак-шуудактар бар. Кадыг шала кырынга дүжүрерге база-ла элээн аарышкылыг. Қылын чадыг-даа чок.

Бир дугаарында Чербиде күш-культура башкызы Кара-Хаак школазының доозукчузу, ам Улан-Удэде көдээ ажыл-агый институдунда студент Данзырын Эрес-биле хүрешкен. Студент ол башкыны чиик октаан.

Қышкы хептерлиг, кылын улдуңнуг идиктерлиг өөгелер девип үнүп, маргыжып, хүрежип турда, уран үүлдүң талантылыг оолдары, кыстары оларны үдеп, сорукшудуп, «Чодураа» деп ырыдан эгелээш, Тывада бүгү-ле сурагжаан ырларны баян-биле үдевишаан, шуптузун ырлап каапканнар.

Өөгелерден Артур Дар-Сүрүн, Алик Куулар болгаш өске-даа аныяктар сөөлгү салыгга чедир хүрештилер. Леонид Саая шүүлдү. Алик Куулар чок дээн шыырак болгаш кашпагай өөге-дир. Аңаа ылап-ла ол үжүүрлешти-даа. Аныяк спортчуларның хүрежириниң онзагай шалыпкының, уран аргаларны ажыглаарын маңаа хөйү-биле бижип болур.

Бин-Хемниң делгемнеринде малчыннарның, ногаажыларның, ортумак школаның, оон өске-даа албан черлериниң уран үүл көрүлдезин организастап, ону Россияның составынга Тываның киргениниң бээр 50 чыл болурунга алдар болдурган уран үүл көрүлделарин эрттирерин баш бурунгаар планнаан.

Эрткен хүннерде Кара-Хаак ортумак школазының башкыларының көрүлдезин эрттиргеи. Оларның оюн-көргүзүглери арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкиннеринге удур демиселче угланган. Башкыларның уран көргүзүглерлиг, сонуурганчыг концертин көрүкчүлер сонуургаан. Олар малчыннарның бригадаларынга, чамдык суурларга барып ойнаарлар. Ол школага өөреникчилериниң, суурнуң чурттакчыларының кылган чемнериниң делгелгези — Ыт чылының Шагаазының байлакшылы. Малчыннар кылган чемин аңаа делген турда бардывыс. Чинге-тарааны тавак долдур үрүп каан. Быштак, эттен кылган чемнер. Эдилелдерден кызыл эзер оңаланып көстүп чыдыр. Оон шупту дерилгелери бар. Ногаан торгу-биле додарлаан хураган кежи тонну ханада аскан. Бо бүгүнү көргеш, суурнуң чонунуң чогаадыкчы өзүлдезин, бурунгаарлаашкының кижи эскерер. Сүүр чагыргазының бир көскө ажыл-ижиниң илерээшкинидир. Чонну ажыл-ишче эки башкарар болза, олар маңаа кончуг чараш Ордуну-даа тудуп каап болурлар. Үүгле чогаадыкчы баштыг, организакчы кижи — удуртукчу херек.

Тываның 50 чылынга тураскааткан көрүлдеге ойнаар дээн малчыннар каас-чараш кылдыр кеттингеш, сценаны ээлептилер, ыры, шүлүк, уран чогаадыглар, шоодуглар. Оларның аразында алдан ажыг харлыглар безин бар. Хоочун малчын Салчак Хеймер-оол ёзулуг ыраажы-дыр. Улустун ырларын күүсетти. Кайгамчык-ла! Катап-катап дилеп ап, ырызын таалап дыннадылар. Тамара Қавай-оол кызыл торгу хептиг ырлап үнер чорду. Қавырганың хоочун хойжузу ол. Өөнүң ээзи Макар Балган-биле үээрби беш чыл хойжулаан. Чыл санында дээре көргүзүглерлиг. Эрткен чылда үске онааштыр тозан ийи хураганы алган.

Малчыннарның оюннарын көөр дээн кижилер залды чык долган. Чаш уруглар, школачылар улуг улустан ийи катап көвей. Башкыларның чонга бараалгаткан концертинден дудак чок деп улус чугаалашты. Оларның үнелелинге база каттыжар мен. Хойжуларның чамдыызы-биле хөөрештим. Бир солун чүве— маңаа хамнарның келгени. Чадаанадан чалаткан хам Ондар Саныыевич Уван амдыызында дериг-дүнгүр чок бис ийин, ону кылдырып алыры белен эвес деп ол дыннатты. Барыын-Хемчиктен келген аныяк хам Ооржак Хеймер-оол бо көк Ыт чылы 6 ак меңгилиг кижиге элээн дошкун чыл болурун, кымындаа арага-дарыже хандыкшып болбазын сүмелээн. Ынча дээрге, аңаа хөй улус аразынга кылын эзирик далбанайнып турган, суурнуң чуттуг арагачызы деп санаткан Чооду Норжунмаа кичээни берип, бир черде барып олуруп алды.

Зал долган чоннуң мурнунга улуг хам Ондар Уван мөргүлдү номчаан. Оон соонда хамнар хүлээп алышкын кылган.

Малчыннарның концертиниң соон дарый, Шагааның оюннарынга идепкейлиг киржип, тиилекчи болганнарга, уран кылыгларның болгаш аъшчемниң делгелгезиниң киржикчилеринге акша шаннаддарын байырлалдыы-биле тывыскан. Аңаа суур чагыргазының даргазы С. Д. Седен-оол бүгү кара-хаакчыларга аас-кежикти күзээн.

Кара-Хаак Шагаазынга корум-чурум быжыг болган. Ол шагаа оюннарының кол башкарыкчызы, ортумак школада хөгжүм башкызы Владимир Кошкарович Амай-оол болгаш оон өске-даа культура ажылдакчылары, совхозтуң түскай эртемниглери тыва оюннарны башкаржып эрттиреринге идепкейлиг киришкен.

Охемчик ОНДАР.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим кенивис болгаш чеңгевис болур Қызыл хоорайда чурттап, ажылдап турар Клара Чаптуужиковна Карашпай февраль 15-те 55 харлаан. Клара Чаптуужиковнаның бо юбилейин таварыштыр каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиниң, ажыл-ижинге улуг чедиишкиннерлиг болурун күзевышаан, ажы-төлүнүң, оларның уруг-дарыының болгаш күнчуг-беглериниң, чуржааттарының аразында ам-даа үр чылдарда чурттап, хөглүг аажы-чаңы-биле кижилериниң сеткил-сагыжын ам-даа хөгледип, чырыдып чоруурун күзедивис.

Бо каш одуругну Баян-Кол кернинге тураскааттывыс:

Алды-чеди ажы-төлдү
Азырааштың кижизиттиң,
Ажыл-ишке қызымаан дээш
Алдар-аттыг чурттап чор сен.
Ургларың өскүс каарга
Ундаравайн, кударавайн,
Эң-не хеймер оглунга дээр,
Эртем-билиг чедирген сен.
Байкаралар керни болгаш
Баштак чаның салбайн чор сен,
Аралажып, төрелдежип
Аравыска чурттап-ла көр.

Бөлүк төрелдери Байкаралар, Қызыл районнуң Баян-Кол сууру.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Хандагайты ортумак школазының орус дыл башкызы бистиң ынак аввавыс **Галина Ындыковна ООРЖАҚТЫҢ** февраль 17-де 50 харлаарын таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылынга, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Өөнүң ишти Николай, уруглары Стелла, Сайбек, күдээзи Алексей, кени Урана, уругларының уруглары Аржаан, Амыр-Санаа, Байкысмаа.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Бистиң хүндүлүг ынак ачавыс **Болат-оол Доржуевич КУНГААНЫҢ** февраль 15-те төрүттүнген хүнү.

Ачавыс бүгү назынында буянныг ажыл-ижи-биле чонунуң мурнунга ак сеткилдиг ажылдап чораан. Оон аңгыда ачавыс аза орнунга ава бооп, бистерни, уруглар эгининден элетпейн, хырнывыстан аштатпайн улуг кижилер кылдыр азырап, өстүрген болгаш үргүлчү-ле ажы-төлү дээш сагыш човап чораан, амыдыралывыска арга-сүмезин берип чоруур.

Ынчангаш ачавыска бо бүгү дээш өөрүн четтиргенивисти илередип, аңаа быжыг кадыкшылды күзедивис.

Төрүттүнген хүнүң-биле
Дөгеревес чыглып келгеш,
Ачавыстың кадыы дээштиң,
Аъш-чемни амзаар-даа бис.

Өвүрнүң Торгалыг суурда уруглары Лида, Слава, Лора, Лена, күдээлери—Олег, Өнер-оол, кени Анюта, уруглары-ның-даа уруглары өөрүшкүлүг изиг байырын база катап чедирип турлар.

✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦

Эрзин кожуунда ажылдап, чурттап чоруур бистиң эживис **Назимаа Бириловна ӨЛЗЕЙ** февраль 17-де 50 харлаар. Ол ийи оолдун, үш кыстың авазы болгаш уругларының уругларының хүндүлүг кырган-авазы. Эживистиң 50 харлаан хүнүн таварыштыр аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, бүгүдеге экини күзедивис.

«Шын» солунну дамчыштыр бежен харлаан эжизиске белен эвес шак бо өйде чылыг, чымчак күзээшкиннервисти сеткиливис ханызындан хүлээп ап көр! Чалыы чораан Каа-Хемиңде чаңгыс классчы өөрлериң амыдырал-чуртталганга аас-кежиин күзеп ор бис.

Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы сууру.
Осуржаннар болгаш Сендажыларның өг-бүлезинден.

ЧАРЛААЛДАР

ҚЫЗЫЛДЫҢ МУНИЦИПАЛИТЕТ ЭТ-ХӨРЕҢГИЗИН БАШКАРАР КОМИТЕТ

доостунмаан тудугларның дараазында объектилерин төлевилел-документацияларының өртектерин санавайн садар талазы-биле

АУКЦИОННУ 1994 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ

эртенгиниң 10 шакта эрттирерин дыннадып тур:

1. 7-ги микрорайонда Лопсанчап кудумчузунуң № 40 чурттал бажыңынга тудуштур туткан магазин.

Ниити шөлү — 722,4 дөрбелчин метр.
Садыг шөлү — 260 —«—
Эге өртээ — 3690 мун рубль.
Кредит өрези — 2580 мун рубль.
Долаа түңү — 369 мун рубль.

2. Пушкин кудумчузунда кургаг бустуг чунар-бажыңның доостунмаан тудуу.

Чер участогу—0,1 га.
Эге өртээ — 62,0 мун рубль.
Долаа түңү — 6 мун рубль.

Чагыгларны 1994 чылдың **февраль 24-ке** чедир хүлээп алыр.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Қызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, кабинет 106, телефон №№ 3-27-90 болгаш 3-36-67.

ХАРЫЛЗАА БОЛГАШ ИНФОРМАТИКА САЙЫЗРАДЫРЫНЫҢ МОСКВАДА (регионнар аразының) **«ХАРЫЛЗАА-БАНК» КОММЕРЦИЯ БАНКЫЗЫНЫҢ ТЫВА ФИЛИАЛЫ**

бодунуң ажылының эгелээнин дыннатпышаан, банк ачы-дуза чедиргезиниң бүгү хевирлериң тыпсырын сүмелеп турар. Оларның аразында:

— бүгү таланың касса-саналга хандырылгазы;
— кредиттиң бүгү хевирлери;
— акша-хөренгини депозиттерге, салыышкыннарга болгаш чээли алыкчызы-биле дугуржулга ёзугаар кредиттерге киириштир салыры;
— «Харылзаа-банкының» ажылдап, хандырып турары девискээрлерге дүрген төлезир кылыры.

Филиалдың адреси: Қызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, (херим иштинден кирер эжиктиг), телефоннар №№ 3-30-80, 3-41-71 болгаш 3-35-79.

Будурулге чери КМЗ-012 биче-тракторну кожар дерилгелери-биле кады (тергежигеш, андазын, илиир, сиген кезикчизи, дырбааш, культиватор, чер үстүрер херексел) садып турар. Өртээ немээн өртек-биле кады 5 миллион рубль.

Ол ышкаш дөрт комфорлуг газ-электри-биле ажылдаар электрилиг духовка шкафтыг «Лысьва» плиталарны база садып турар.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Қызыл хоорай, «Мөңгүлек» гостиница, кабинет 109, 9-тан 16.00 шакка чедир долгаар телефон 3-06-22, 18-тен 21.00 шакка чедир долгаар телефон 3-62-66.

ТӨРЕЛДЕР ХУРАЛЫ БОЛУР

Қызылдың № 1 көдээ ПТУ-нуң администрациязының дыннадыры болза: 1994 чылдың **февраль 19-та, эртенгиниң 10.00** шакта ниити училищениң **ада-ие хуралы** болур.

УЧИЛИЩЕНИҢ АДРЕЗИ: Қызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14.

ӨВҮР КОЖУУННУҢ ХАНДАГАЙТЫ СУУРГА

Февраль 19-20 хүннеринде

Даш-оол Санчатович Кууларга тураскааткан кик-боксинг, каратэ маргылдаазы бооп эртер.

Маргылдаага Моол Республиканың спортчулары база киржир.

Тиилекчилерни өртектиг белектер база «Эң чараш арга-техниказы», «Тиилелгеже чүткүлү», «Көрүкчүлериң хүндүткели» деп шанналдар — ирт, серге, хой чергелиг тускай шанналдар спортчуларны база манап турар.

Аныяктарның Хая аттыг спортчу клуву.

ТЫВА КОММЕРЦИЯ-ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫНЫҢ АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛДИҢ ДЫННАДЫРЫ БОЛЗА:

акционерлериң чыл түннелдерин чугаалажып көөр хуралы 1994 чылдың февраль 19-та эртенгинин 10 шакта акционер ниитилелиниң Қызыл хоорайның Калинин кудумчузунда № 17 бажыңынга болурун база катап сагындырып тур.

АН-ниң баштаар чери.

ҚЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ БАШКАРАР КОМИТЕДИ

1994 чылдың февраль 4-те эрттирген садыглаашкынның дараазында түннелдерин дыннадып тур:

Объектилер ады	Эге өртээ	Кирген чагыг	Саткан өртээ	Тиилекчилер
1. Садыгның «Саян» бажыңының девискээринде делгелге залының доостунмаан тудуу	23.825000	2	32,000000	Россельхозбанкының тыва филиалы
2. Ленин кудумчузу, 33-те хоорай справказы	33000	II	16,000000	Хуу кижи

«ТУВАСНАБСЕРВИС»

бодунуң ажылын улам калбартып чорудуп турар.

ГАЗ-31029 ДЭЭР, ӨРТЭЭ, ХЕВИРИНДЕН ХАМААРЫШТЫР 14.2 МИЛЛИОНДАН 24 МИЛЛИОН РУБЛЬ ЧЕДИП ТУРАР АВТОМАШИНАЛАРНЫ САДЫП ТУРАР.

Оон иштинде:
— беш чадалыг коробка;
— адырып, чазар сонгу өзек;
— олуттарын болгаш салонун велюр пөс болгаш хилиңбиле шыпкан;
— ГФР-ге кылган кондиционерлер;
— ГФР-ге бүдүрген поддон картеринде чылыдыкчылар;
— детермалдыг камгалал шилдерлиг;
— титандан шуткүп куткан дискалар;
— Японияга кылган автодугуйлуг;
— ГФР-ге кылган люктарлыг;
— ГФР-ге кылган конвекторларлыг;
— шилдерин көдүрери автоматтыг;
— көрүнчүктери автоматтыг;
— молдингтерлиг;
— Японияга кылып үндүрген, 2 азы 4 колонкалыг магнитолалар;
— ГФР-ге кылган азонаторлар.
— ГАЗ-3307 (ГАЗ-53) автомашина — 7,7 млн. руб.
— УАЗ-31512 (469) — 11,5 млн-ден 16,4 млн. руб. чедир.
— УАЗ-2206 (452—микроавтобус)—13,4 млн. руб.
— УАЗ-3303 (452—борттуг) — 7,5 млн. руб.
— УАЗ-3962 (санитаржы) — 13,2 млн. руб.
— УАЗ-31514-037 (шериг хевириниң) — 16 млн. руб.
— ГАЗ-3307 (шывыглыг, борттуг) — 8,1 млн. руб.
— КамАЗ-5310 (тягач) — 21,5 млн. руб.

ООН АҢГЫДА ГАЗ, УАЗ АВТОМАШИНАЛАРГА АВТОМАГАДЫЛАЛ КЕЗЕКТЕР, АККУМУЛЯТОРЛАР, АВТОМОБИЛЬ ШИЛДЕРИ, оон иштинде:

ГАЗ-31029, ВАЗ-2101 болгаш 2104, 2105, 2106, 2121, 2108, Москвич 2141, ЗАЗ, КамАЗ, УАЗ-469, 452 автомашиналарга
— триплекс;
— детермалдыг (хүрен өннүг);
— светофильтрлиг шилдер.
— Хоолгалаар техника;
— факстар;
— камгалал экраннар, компьютерлерге;
— саналга машиналары;
— штемпель дерилгелери;
— датерлер.

ООН АҢГЫДА ТАНМАЛАРНЫ, ШТАМПЫЛАРНЫ БОЛГАШ БЛАНКА ПРОДУКЦИЯЗЫН КЫЛЫП ТУРАР БИС.

АЙТЫРАР АДРЕЗИВИС: Қызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76. Телефоннар №№ 3-81-23 болгаш 3-70-25.

ДАРААЗЫНДА ЧҮҮЛДЕРНИ САДЫП ТУР МЕН:

1,5 кубометр ыяш; М-2141-нин сонгу бамбери; 1993 чылда кылып үндүрген, 30 мун км. эрткен Иж-2715 автомашина; «Воронеж-4» дээр, хоюдулга херексели, напиткалар соодукчузу—ОН-30-2; электроплитка «Лысьва»; дус (1 кг. 50 руб.); демир хааржактар; ВАЗ-2101-ниң мотору; «Москвич» автомашинаның кузов кезектери болгаш дугуйлар дискилери; мебель, стенкалар.

Долгаар телефон: 3-35-44, 9.00-дан 17.00 шак чедир.

Қызылдың кооператив училищезиниң 1991 чылдын июнь 27-де Алдын-кыс Сюрюн-ооловна Қызыл-оолдуң адынга тывысканы үлетпүр бараанарының садыгжызының № 347460 дипломунуң читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

ЯНЗЫ-БҮРҮ ХЕВИРЛИГ ӨНЧҮЛҮГЛЕРНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ!

Минусинскиниң «АТАП» акционер ниитилели, Горькийниң болгаш Москваның автомобиль заводларының Красноярск крайның мурнуу чүгүнде болгаш Тыва Республикада «Сибтранссервис» акционер ниитилелиниң чанында тускай төлээлекчизи Минусинск хоорайда складтан дараазында автомобильдерни садып турар.

ГАЗ 3307 шасси—4.65 млн. рубль.
ГАЗ 3307 борттуг—4.95 млн. рубль.
ГАЗ 33073 чүк таксизи—5,5 млн. рубль.
ГАЗ 4301 дизель, 100 км-ге оттулар үүл чарыгдалы 15 литр, 11,5 тонна чедир чүк алыр—7.8 млн. рубль.
САЗ 3507 самосвал—8.0 млн. рубль.
САЗ 3511 самосвал—5,7 млн. рубль.
ЗИЛ-ММЗ-554 самосвал—8.0 млн. рубль.
ЗИЛ 431410.12 борт, шасси—7.8/6.0 млн. рубль:
ЗИЛ 433360.62 борт, шасси—7.9/6.8 млн. рубль.
ЗИЛ 433100 дизель, борттуг—12.5 млн. рубль.
ЗИЛ 4514 самосвал, 10 тонна чүк алыр, —16.0 млн. рубль.
Авторезина: 6,45×13, өртээ—23.0 мун рубль.
2.40×508,—«— —73,0 мун рубль.

Өртек хевири кандыг-даа бооп болур.

Россияның Сан яамызының баш удур санаашкыны-биле алырга, 1994 чылдың январьда өртектер дөрт катап улгадыр, ынчангаш садып алырынче далажыңар!

Төлевир чорудар черлери: «Сибтранссервис» А. Н., р. счёт 3467853, Красноярск хоорайда Мосбизнесбанктың край дирекциязы, МФО 144018, кор. счёт 700161905.

Айтырыг тодарадыр чер: Минусинск хоорай, «АТАП» А. Н., Минусинск—Қызыл автооруунуң қыдыында арга чаны, а/х. 33, телефон № 2-02-24.

⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙

«МАРАФОН-94» ЧАЛАП ТУР

Каа-Хем районда Дерзиг-Аксы дузалал школазының коллективи өскүс арткан болгаш ада-иезиниң хайгааралындан үнген уругларга буянныг ачы-дуза көргүзер сорулга-биле массалыг информация чепсектерин дамчыштыр «Марафон-94»-тү эрттирер деп шиитпирлээн.

Бо школа чааскаан арткан чаш кижилерни кижизидер, өөредир, ажылга тургузар бистиң республикада кара чаңгыс школа болуп турар. Сөөлгү чылдарның экономиктиг бергедээшкиннери бистиң өөреникчилеривистиң санын чыл санында-ла улам көвүдедип турар. Ынчангаш өскүстерниң салымчолунга эриг баарлыг болур чорукту негеп турар Чогум-на ам оларга улуг улустуң талазындан моральдыг, материалдыг деткимче кончуг херек. Бо бүгүнү өөренип көргеш, бистер, бо школаның башкылары, кижизидикчилери өскүстерге буянныг ачыдуза көргүзери-биле Тываның чонунга кыйгырыг үндүрдүвүс. Марафон бо чылдың февраль 21-ден 26-га чедир массалыг информация чепсектерин дамчыштыр болуп эртер.

Бистин адрезивис: Каа-Хем район, Сарыг-Сеп суур, Дерзиг-Аксы дузалал школазы. Агар санывыс дугаары—142619.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң өг-бүленің эң эргим ынак оглу, ачазы, дуңмазы, оглу биле қызының эргелиг адазы аныяк-чаш назынындан чарлып, ханныг холдуг кижи холундан барган Радион Сааяевич Сарыг-оолду орнукшударынга улуг ачы-дузаны чедирген Тожу кожуунунуң культура болгаш өөредилге киддистеринге, Тоора-Хем ортумак болгаш уран үүл школаларының коллективтеринге, дөргүл-төрелдеривиске, оларның аразында ырак-узак кожууннардан келгеннерге, эш-өөрге, кожаларывыска, бистиң ханы кажыдалывысты деңге улешкен бүгү чонга биске аар-берге хүннерде бистиң чанывыска турып, бүгү таланың деткимчезин көргүскени дээш черге чедир мөгейип, четтиргенивисти сеткиливис ханызындан «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, өөнүң ишти, уруглары, кады төрээннери.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дүнеки оюн» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мээн ынаам, сенээ даңгырагладым» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хан ижерлер» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 150 мультфильмнер чыындызы 9.30 шакта; «Питон-357» хол-боозу» 10.40, 13.00, 15.20, 17.40 шактарда:

АГААР

Бөгүн республиканы шокар булуттаар, быскан хар чаар. Сонгу-барыын чүктен хаттың күжү 9—14 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 30—35, барыын кожууннарга 21—26 градус соор.

Хүндүс 16—21, барыын кожууннарга 7—12 градус соок болур.

Қызылга шокар булуттаар дүне хар чаар. Хаттың күжү 9—14 метр чедер.

Дүне 32—34, хүндүс 18—20 градус соок болур.

Ийиги хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

Оруктарга көстүрү эки.

Қызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалсалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары— 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-15-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпүр — 3-34-49 3-36-73 көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92. 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунларда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Қызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35—97